821.163.42.09
BAR
č/a

ANTUN BARAC

ČLANCI O KNJIŽEVNOSTI

I

Antun Barac

Članci o književnosti

821.163.42.09
BAR
Č/a

2127
REVIZIJA
1993

Vlasnik i izdavač: BINOZA, Nakladni Zavod u Zagrebu, Kraljice Marije 4.
Tisak: Tiskara Ivan Rast, Zagreb, Gundulićeva ul. 18

ČLANCI O KNJIŽEVNOSTI

Članak o Franji Markoviću

1.

Franjo Marković umro je g. 1914, one iste godine kad su umrli Matoš i Skerlić. Umro je u poodmaklim godinama, kad je vjerojatno već bio stvorio sve što je mogao stvoriti, a Matoš i Skerlić umrli su u naponu snage. On je, u svojoj dugačkoj literarnoj i naučnoj djelatnosti, bio već doživio sva ona priznanja koja može doživjeti pisac malena naroda, a Skerlić i Matoš tek su išli prema vrhuncu svoga stvaranja, imajući mnogo poštivača, ali i mnogo protivnika. Pa dok je u literaturi obično slučaj da književnik doživljuje to više napadaja na sebe što je njegova djelatnost veća i duža, Marković je bio jedan od onih vrlo rijetkih javnih radnika koji su kroz cijeli svoj život doživljavali gotovo sama priznanja, bez obzira na mijenu generacija.

Marković je već vrlo mlad postizavao najveće uspjehe što ih kod nas književnik i učenjak mogu da postignu. U svojoj 24 godini napisao je »Kohana i Vlastu« i doživio pohvalnu i opširnu ocjenu Dragutina Jambrečaka — najpo-

hvalniju ocjenu što ju je dotad doživio ijedan hrvatski književnik. U toj je kritici Markovićeva pjesma nazvana gotovo savršenim djelom, kome nema šta da prigovori niti um niti srce: »Dok je čitaš, srce ti se tali, a um ti je skoro bez prigovora hvali, a kad je pačitavaš, onda reći bi vidiš da si već za prvoga čitanja toliko smislio, i tako milo ćutiš, te su ti misli sav um, a čuvstvo cijelo srce popili«.[1]) Kad je g. 1869 osnovan »Vijenac«, Marković je bio odmah od početka jedan od najjačih članova njegove grupe, a poslije Ivana Dežmana (god. 1872) i njegov urednik — iako je bio mlađi od Augusta Šenoe, a i manje aktivan od njega. On je već 1869 god. bio jedan od najistaknutijih ljudi veoma agilne grupe zagrebačkih intelektualaca koji su predavanjima i člancima htjeli da svestrano pridignu kulturni život Hrvatske, a naročito da pomoću žena predobiju za svoje nacionalne i prosvjetne težnje cijelo zagrebačko društvo. On je, g. 1874, u svojoj 29 godini, postao redovnim profesorom zagrebačkoga sveučilišta, i prvim dekanom filozofijskoga fakulteta, a g. 1876, u svojoj 31 godini, postao je pravim članom Jugoslavenske akademije. Kroz cijelu svoju kasniju literarnu djelatnost Marković je o sebi slušao samo riječi uvaženja i hvale. Njegove su literarne prikaze ljudi u Hrvatskoj, kroz cijele decenije, smatrali vrhuncem takvoga posla i uzorom estetičkih ocjena uopće, a njegovu su riječ držali posljednjom riječi u kritici. Nijesu to radili samo pisci koji su bez kolebanja stajali uz njega (kao na pr. Jovan

---

[1]) Dragoljub 1862, str. 286.

Hranilović), nego i ljudi koji su htjeli da unesu u hrvatski književni život neke nove poglede (Janko Ibler, Milan Šarić). Marković je o pojedinim pojavima hrvatskog kulturnog života otvoreno izricao svoje mišljenje kad god je držao da bi šutnja mogla biti štetna — pa i uz opasnost da će svojim istupima navući na sebe mržnju jedne ili druge grupe. Poštivanje prema njemu bilo je općeno toliko, da njegovo mišljenje nije izazivalo reakcije ni sa strane njegovih protivnika. On je, kao kritičar »Vijenca«, oštro pisao protiv repertoara zagrebačkoga kazališta, iako je u upravi kazališta tada bio Šenoa. Kad je on, g. 1899, u svom predavanju na izložbi hrvatskih umjetnika, ustao protiv secesionističkih nastojanja jednoga dijela tadanjih »Mladih«, nisu ovi ipak nikad istupili protiv njega. Čak je bilo i obrnuto: upravo su mladi, početkom 20 vijeka, jednodušno naglašivali da su tek oni ispravno ocijenili njegove drame i dostojno shvatili njegovo cijelo literarno i ideološko djelovanje. Upravo su »Mladi« (Dežman, Nehajev, Vodnik), koncem 19 i početkom 20 vijeka, kušali da stvore gotovo neki kult Franje Markovića, upozorujući na njegove drame i ističući suvremenost misli koje su u njima iznesene. Proslavi Markovićeve šezdesetgodišnjice (1905) dali su ton upravo mladi književnici. A na toj proslavi govorilo se o Markoviću kao o literatu u pravom smislu ove riječi, koga možemo otvoreno postaviti uz bok prvim ljudima Evrope. Tu je on proglašen modernim umjetnikom, koji i mladima može biti uzorom. Da slavi tridesetgodišnjicu života, reklo se tada,

bio bi među prvacima moderne, novoromantičke umjetnosti.[2]) Pa kao što su ljudi u šezdesetim godinama 19 v. uznosili »Kohana i Vlastu«, tako su početkom 20 vijeka govorili o Markoviću kao o veoma veliku dramatiku, koji historijsku atmosferu nekoga vremena znade da iznese čak i bolje negoli Shakespeare. Njegove drame, koje su se tada stale prikazivati, nisu kao kazališni komadi uspjele — ali za to nije nitko krivio pisca, nego glumce. Jedan od »Mladih« pisao je u to vrijeme o Markoviću na ovaj način: »Što je poezija naših velikijeh pjesnika, to je prosudio dr. Marković, i ostaje definitivno. Ali što je poezija Markovićeva — to još nitko nije u glavu označio.«[3]) Spor između Markovića i »Mladih« objašnjen je tu u korist Markovićevu: Marković nije protivnik Mladih radi njihovih ideja, nego radi njihova diletantizma; neka oni izaberu — kaže se tu — ideologiju kakvu hoće, ali neka budu njome potpuno prožeti, pa Marković ne će biti protiv njih. — Jedan od najboljih kritičara »Mladih«, M. Nehajev, pisao je o »Karlu Dračkome« među ostalim: Iza »Karla Dračkoga« mi nismo imali drame koja bi u junaku svome značila sintezu epohe. »U Karlu Dračkome ta je sinteza provedena upravo savršeno, i — moram priznati — ja u čitavoj dramatskoj knjizi jedva nalazim djelo u kojem bi iz tako jasnih, tako naravnih premisa izlazila tragika protagoniste«.[4]) Organ »Mladih«, Savremenik, već je u svom prvom godištu (1906) donio opširnu studiju o Markoviću (od Br. Vod-

---

[2]) Ogrizović, Obzor 1905, br. 290.

[3]) Obzor 1905, br. 284.

[4]) Obzor 1902, br 49.

nika). — Smrt Markovićeva, u 69 godini, nije bila shvaćena kao nenadan i težak gubitak za književnost. Ali je osjećaj prema Markoviću opet bio tolik, da je brzo poslije toga izišla o njemu opširna Pavletićeva knjiga. A to je jedinstven slučaj kod nas.

U toku svoje dugotrajne književne djelatnosti, Marković je doživio samo nekoliko neugodnih ispada protiv sebe. U svojim feljtonima »Iz Bombaja« izrugao se Ante Kovačić i njemu, ne udarajući toliko na njega lično koliko na cijelu grupu kojoj je Marković pripadao:

Ali ja vam iskreno kažem, i to jedino jest što ne lažem:
Morao se je negdje posteklišlt i vrag i Bog.
Nam je svakako utrnula svijeća, a svijetli nam sada ćorav rog!
(Ah! Ispuknuo sam najdivniji Markovićev srok!) [5])

U tim godinama pravaške borbe protiv obzoraša i starije književne generacije, izrečena je u drugom jednom feljtonu »Slobode« i sumnja u originalnost Markovićeva pjesničkoga stvaranja: Da je Mickiewicz umro prije nego što je ispjevao Konrada Wallenroda, ep »Kohan i Vlasta« dao bi se svesti na jedno pjevanje, pače možda i na manje.[6]) Od Markovićevih djela hladnije je primljen samo »Zvonimir«, ali i njemu je priznata dubljina.[7]) Od naučenjaka, jedini se Martin Kuzmić usudio da za Markovićeva života podvrgne kritici njegovo mišljenje o baladi i romanci[8]), a jedini Iso Kršnjavi

---

5) Sloboda 1884, br. 161.
6) Sloboda 1880, br. 102.
7) Obzor 1878, br. 23.
8) Vijenac 1900

napisao je stvarno negativnu ocjenu njegove estetike[9]). Ali i te negativnije ocjene napisane su s tolikim osjećanjem poštovanja prema Markoviću, da njima nije nimalo bio okrnjen onaj veliki ugled što ga je on uživao među hrvatskim intelektualcima kroz cio svoj život.

Poslije Markovićeve smrti izišla je rasprava prof. Dr. A. Bazale »Filozofijski portret Franje Markovića[10])«, u kojoj je međutim literarno djelovanje Markovićevo uzeto u obzir samo kao građa za studij njegove filozofije. Tako bi se moglo reći da je u Lunačekovoj ocjeni Pavletićeve knjige[11]) rečena posljednja riječ o Marku kao književniku. A ta je ocjena za Markovića kao stvaraoca gotovo sasvim negativna. U njoj je on prikazan kao čovjek u kome je naučenjak ubio pjesnika. Prema Lunačekovu shvatanju, u Markovićevoj se pjesničkoj tvorbi osjeća kako je Marković bio čovjek koji je doista osjećao pjesnički, ali on je svoj osjećaj navlačio na neke estetičke kalupe. Cijela Markovićeva ličnost, po tom shvatanju, predočuje tragičan slučaj, koji pokazuje kako čovjek, u [illegible]tik, na silu iskrivljuje vlastitu ličnost, i time uništava ono što je u njoj najpozitivnije.

Hvaljen mnogo za života, Marković je poslije smrti gotovo posvema zaboravljen. Čitaju ga srednjoškolci kao školskog pisca, i govori se o njemu u literarnim historijama. Pa dok godišnjice Matoševe i Skerlićeve smrti izazivaju

---

9) Narodne novine 1903, br. 24 i d.
10) Rad 224.
11) Obzor 1918, br. 178 (Jedna neuspjela monografija).

članke i polemike, dotle se preko Markovića prelazi uglavnom mučke. Ova činjenica udara to više u oči što je baš Matoš — koji je inače svojim sumorno-jetkim primjedbama rijetko koga štedio — protestirao protiv mišljenja da je nekim svojim izrazima[12]) htio da bocne Markovića. Obrnuto, on u mnogo navrata spominje Markovića među prvim hrvatskim vrednotama. Usto je baš Matoš isticao jedinstvenu ljepotu njegovih stihova iz pjesme »Zvono iz dubine«:

Gdje se Oštrac k maglam diže,
Gdjeno rog tuče, frula sviri,
Jagoda se o vlat niže,
Nek mi se ondje duša smiri.

Dok su starije generacije smatrale cijelo Markovićevo literarno djelovanje blagotvornim, Lunaček je u pomenutoj ocjeni proglasio utjecaj njegovih ideja na hrvatsku književnost upravo štetnim, držeći da je baš taj utjecaj bio uzrokom ukočenosti cjelokupnog hrvatskog književnog života i svih sukoba između »Starih« i »Mladih«. — Dr. Dragutin Prohaska je u dva navrata (u Savremeniku g. 1916 i g. 1917) upozorio, s pravom, na idejnu podlogu Markovićevih pjesničkih djela, iznijevši o njemu tačnih konstatacija. Ali je to učinio nekako uzgred, govoreći jednom o naraštajima u hrvatskoj književnosti, a drugi put o Jugoslavenskoj akademiji i hrvatskoj drami. — U svojim predgovorima Matičinim izdanjima »Doma i svijeta« (1923) i »Kohana i Vlaste« (1923) pisali su Milan Ogrizović i Nikola Andrić o Markoviću na

---

12) Hrv. pravo 1906, br. 3295.

uobičajeni način, toplo i s uvaženjem, imajući međutim pred očima samo pjesme za koje su ti predgovori pisani.

U našoj literarnoj historiji Marković je već davno uvršten u neke čvrste pretince. Tako ga redovno nazivaju romantikom, te se o njem raspravlja u vezi s evropskom, naročito poljskom romantikom (Vodnik, Andrić, Ogrizović). U vezi s bajronizmom, o njemu se govori kao o epigonu poljskih bajronista, a B. Vodnik dao mu je čak i naziv »bajronista posthumus«. Ep »Kohan i Vlasta« uzima se u školama obično kao primjer za romantički epos, a »Dom i svijet« kao primjer za idilički epos. — Marković je, uz Šenou, bio najjači pretstavnik hrvatske književnosti sedamdesetih godina prošloga vijeka. Ali je Šenoa i u publici bio uvijek popularniji od Markovića, a i literarna kritika i literarna historija bavile su se njime više nego Markovićem. Protiv takvog — iako nenamjernog — omalovažavanja Markovića u korist Šenoe ustajao je u nekoliko navrata Dr. Dragutin Prohaska. On daje Markoviću prvenstvo pred Šenoom, nazivajući ga, za razliku od »građanskog romantika« Šenoe, akademskim romantikom. Ovaj je naziv netačan sam po sebi već i stoga, jer je Marković bio napisao svoja glavna pjesnička djela prije negoli je postao članom Jugoslavenske akademije. A netačan je i stoga, što atributom »akademski« obično označujemo nešto što je već završeno, ukočeno, bez intimne i direktne veze s potrebama aktuelnoga života. — Markovićev je slučaj i literarno-historijski to zanimljiviji, što su od njegovih djela većem broju intelektualaca poznata samo neka: »Dom

i svijet«, »Kohan i Vlasta«, i možda »Karlo Drački«. Ep »Kohan i Vlasta« izišao je dosad u 5 izdanja, »Dom i svijet« u 3 izdanja, a »Karlo Drački« u 2 izdanja (izvan Vijenca). Ali »Benko Bot« je ostao zakopan u starom godištu »Vijenca« (1872), a drama »Zvonimir«, štampana g. 1877, danas je već knjižarska rijetkost. To isto vrijedi za one njegove stvari koje su štampane u časopisima. Markovićev »Sonetni vijenac« (Vijenac 1898) proglasio je na pr. Dinko Politeo u svojoj ocjeni tako savršenim, da bi pjesnik samo zbog njega, da je Francuz, po Politeovu mišljenju postao članom akademije. A taj je sonetni vijenac danas gotovo sasvim nepoznat.

U ovome članku ja ne mislim dirati u one probleme kojima se, u vezi s Markovićevim djelima, bavila naša kritika i literarna povijest. Puštam po strani rasprave o bivstvu njegove romantike, kao i pitanje kolika je njegova zavisnost od evropske, naročito od poljske romantike. Puštam po strani estetičke ocjene njegovih drama i pjesama, kao i raspravljanje o vrijednosti ili štetnosti cijeloga njegova kritičarskoga djelovanja u hrvatskom književnom životu. O svim tim pojavima — i onima koji su u vezi s njima — izrečeno je u literaturi o Markoviću mnogo dragocjenih opazaka. A i one koje nisu tačne izazivaju same sobom na dalja ispitivanja. Potrebno je međutim da i Markovića, kao i svakog književnika, bar na čas izoliramo od literarno-historijskih pretinaca, i kušamo razmotriti u njegovoj ljudskoj intimnosti. Jer i romantika, i idealizam, i realizam, i naturalizam itd. nekoga pisca u velikom su dijelu

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Komparativna književnost

zavisni samo od duha vremena, kome više manje podliježe svaki pojedinac koji u tom vremenu živi. Da shvatimo pojedinca u njegovoj čovječjoj toplini, moramo da potražimo ono što se krije ispod tog odijela vremena. Pa tako i Markovića treba — bar na čas — gledati nezavisno od toga da li je on ovaj ili onaj motiv uzeo odavle ili odanle, da li je njegovo učenje o baladi i romanci bilo tačno ili netačno, da li je on u duši bio stvoren za Herbartov sistem ili nije, itd. Bez obzira na sve te pojedinosti što ih je, s pravom, dosad u Markovićevim djelima ispitivala naša literarna historija i filozofija, treba se upitati: što je taj čovjek u jezgri svoga bića htio, što je želio? Kako on — bez obzira na historijsku građu svojih djela i daleka vremena što ih je u njima iznosio — stoji prema hrvatskom nacionalnom životu svoga vremena?

2.

Marković je, po osnovnim karakteristikama svoga bića, bio veoma osjetljiv i fin čovjek, koji nije htio da se naročito ističe, i koji je svoje lične dojmove i prohtjeve nastojao pred svijetom što više prikriti. U cijelom svom književnom djelovanju on nije uopće pisao izrazito lirskih pjesama, nego je svoje individualne osjećaje projicirao kroz lica vlastitih pjesničkih tvorevina. U pozadini njegova cijeloga umjetničkoga stvaranja osjeća se doduše jak lirski drhtaj, ali je Marković bio toliko otmjen, te nije dopuštao da taj lirski drhtaj izbije kao nešto odviše lično, Markovićevo. Isti osjećaj povučenosti osjeća se i u izboru njegovih tema. Mar-

ković je intenzivno živio sa svojim vremenom, pa je i politički djelovao protiv Khuena i njegove vladavine, ali je građu za svoja djela uzimao uglavnom iz davne prošlosti. Samo u »Domu i svijetu« iznio je on sliku hrvatskog života iz svoga djetinjstva. Sva ostala njegova djela izgrađena su na osnovi materijala iz davno prošlih vjekova: događaji »Zvonimira« dešavaju se u 11 vijeku, događaji »Benka Bota« i »Karla Dračkoga« u 13 i 14 v., događaji »Kohana i Vlaste« u vremenima kad su Slaveni bili jednim dijelom još pogani, itd. Slično je i s njegovim baladama: ono što Marković u njima priča događalo se ili u davnim vjekovima (Zadnja zdravica, Vječni oganj itd), ili u nekim neodređenim vremenima.

Sve je to bilo uzrokom da je literarna historija i literarna kritika gledala u Markoviću u prvom redu pjesnika koji je s naročitom ljubavlju ulazio u srednji vijek, zbog čisto pjesničkih pobuda, jer je tu mogao ponajbolje dati maha svojoj maštи, maštи pjesnika koji se osjeća sputanim u suvremenom životu. Po mišljenju kritike, Marković je samo u srednjem vijeku mogao da nađe onako izrađene ličnosti, onolike kontraste, borbe naroda i pojedinaca, borbe strasti i misli, kakve je trebao za svoje drame[13]). Sve je to, shvaćeno doslovno, netačno. Br. Vodnik je doduše u svojoj studiji o Markoviću usput napominjao neke veze između njegovih djela i njegova vremena, ali je općeni sud Vodnikov o tome neodređen: »Pjesnik nerado gleda život u oči, voli ga gledati kroz čarobno

---

[13]) Obzor 1905, br. 288.

staklo idealizma, ili se diže u visine poezije i ideja, i otale motri svoj narod u borbi ljudskoj — ali on nigda ne gubi pozitivne veze sa životom, jer baš su ove ideje vodiči života narodnoga i ljudskoga«[14]). Krsto Pavletić je, govoreći o pojedinim Markovićevim djelima, isticao savremenost njihovih ideja i nalazio im korijen u prilikama Markovićeva vremena, ali se nije zadržavao na tim činjenicama. Dr. Drag. Prohaska je s pravom prigovorio hrvatskoj kritici, što nije uočila vezu između Markovićevih djela i hrvatskog političkog života poslije g. 1848, ali sam nije iznio u čem je ta veza.[15]) U svom nekrologu Markoviću Dr. A. Bazala istaknuo je jasno misao kako je Marković u svojim djelima iznosio poglede na život svoga vremena. Marković je, po njegovu mišljenju, bio pjesnik aktuelnog života, kome je prošlost davala građu, sadašnjost pogled, a budućnost mu je bila cilj.[16])

Sva prošlost i mutna romantika u Markovićevim djelima samo su koprena kojom je pisac, nacko, htio da prikrije vlastita opažanja iz života svoga doba. U jezgri svojih stvari, on je iznosio aktuelne pojave i probleme svojih dana: probleme hrvatskog života i života čovjeka uopće. Unatoč vremenskoj udaljenosti građe što ju je u svojim djelima iznosio, Marković je u njima stvarno izricao ono što je u njegovo vrijeme vidio i osjećao svaki patriot Hrvat i Slaven. Može se čak reći da je upravo Marković, unatoč svoga bježanja u daleke krajeve i vre-

---

14) Savremenik 1906, str. 171.
15) Savremenik 1916, str. 165.
16) Savremenik 1914, str. 390.

mena, bio najaktuelniji hrvatski pjesnik svoga doba. To su, uostalom, dobro osjetili njegovi suvremenici. »Dom i svijet« nije mogao biti štampan g. 1865, kad je nastao, nego tek g. 1883. »Karlo Drački«, štampan g. 1872, smio se prikazivati tek g. 1894, a »Benko Bot«, štampan također g. 1872, smio se prikazati tek g. 1899. Ali i tada smjele su te drame biti prikazane samo uz uvjet, ako se iz njih ispuste najkarakterističnija mjesta (mjesta gdje pjesnik govori protiv Madžara i Rima). Na Markovića naša se kazališna cenzura 19 vijeka obarala više nego na ijednog našeg pisca. Samo se »Zvonimir« mogao prikazati u doba kad je nastao[17]), ali je to inače najslabija Markovićeva drama, napisana kao prigodna stvar, koju je pisac možda i namjerno oslabio i zamutio, da se može uopće prikazati.

Uska veza između idejne osnove Markovićevih djela i pokretnih misli njegova vremena jedino je ishodište, s kojega možemo da potpuno razumijemo Markovićevo stvaranje. Marković je najveći dio svojih pjesničkih djela napisao u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga vijeka, kad je Hrvatska u kratko vrijeme proživljavala nagle i velike promjene: jedan zanos za drugim, jedno razočaranje za drugim, i jedan udarac za drugim. U zrelijih ljudi toga doba bili su još snažni tragovi ilirizma — sa svim njegovim poletima i uspjesima, ali i svježe uspomene na sve ono što je Hrvatska proživjela pedesetih godina: najezda stranih činovnika,

---

17) Pisan g. 1876, štampan g. 1877, prikazan g. 1878.

progoni slobodoumnih ljudi, cijela moralna razrovanost hrvatskoga društva. Marković je pak sam, u godinama svog najintenzivnijeg duhovnog izgrađivanja, osjetio na sebi i oko sebe vrlo dobro sve one kušnje što ih je njegova domovina morala da prođe tamo od povratka ustava pa do revizije nagodbe: nasilja, varke, obećanja i sa strane Beča i sa strane Pešte, malodušnost ili lakovjernost velikog broja domaćih ljudi, njihovo međusobno izigravanje i osvetljivost, itd. Od g. 1865, kad je napisao pjesmu »Dom i svijet« — s posljednjim akordom veselja zbog povratka ustava — gledao je Marković kako prema Hrvatima postupaju neiskreno i Nijemci i Madžari, i radi njihove naivne vjere u apsolutnu pravdu u Austriji, i radi njihova kolebanja među sobom. Osjetio je da je nagodba od g. 1868 samo nužna posljedica tuđinske gramzivosti i prepredenosti s jedne, i hrvatske dobroćudnosti, nesloge, a i djelomične pokvarenosti s druge strane.

Gotovo sva Markovićeva djela nastala su iz ovih dojmova. Pa iako je on za pojedina od njih savjesno ispitivao historijsku građu i navodio to u napomenama svojih izdanja, iako se za pojedine dijelove njegovih fabula i način njegova prikazivanja mogu djelomično naći vrela u stranim literaturama — ipak su sva ona izrasla na domaćem tlu, iz spoznaja što ih je pisac crpao iz presudnih događaja svojih mladenačkih dana. Slavenstvo kao cjelina, međusobni odnošaji pojedinih slavenskih naroda, Nijemci, Madžari, Talijani, Rim, karakteristika naših ljudi, držanje Hrvata prema tada modernom libera-

lizmu — sve ove krupne probleme morao je u to doba da riješi svaki Hrvat sam za sebe kao pojedinac, a morali su da ih riješe i Hrvati kao narod. Ti problemi čine idejnu okosnicu Markovićevih djela.

Već u svojoj prvoj pjesmi koju je namijenio štampi (Anđeo slavjanstva, 1864), Marković je tako reći obilježio okvir u kome će se kretati njegova poezija i svijet njegovih pjesničkih vizija i interesa:

Oj slavski rode, čudna ti je kob:
Ti sloviš prvi da si pjesnik svijeta,
Pa ipak da si prvi svijeta rob?

U našoj književnosti nema slučaja, kao što je ovaj, da bi neki pjesnik već u prvim svojim stihovima tako precizno i snažno izrazio sve ono što će ga kasnije pokretati u njegovu stvaranju, i koji bi tako jasno prikazao teški udes svoga naroda u odnošaju prema drugim narodima:

Tad rod naš bješe vedar, radin, sretan,
Zavidao mu pokoj susjed štetan:
On s krstom, znakom ljubavi beskrajne,
Sa znakom spasa i slobode sjajne,
Donosio u rod naš lance, mač,
I pokolj, mržnju, kletvu, biče, plač.
Luč prosvjete upališe kod nas?
Da, često planu ognjem kraj nam vas.
I djecu slavsku k nebu podigoše?
Da, bacahu na kopljih ju uvis.
Krst širiše nam zemljom svjetlonoše?
Da, grobnih krsta nanizaše niz.
Da, pleme naše strada s krsta dosta,
Al' zatijem prvi krstov vojnik posta.

Ne jednom divljač azijska nasrnu,
Da sjajni krst u noć obori crnu,
Da svijet evropski pogazi u prah:
I moćne ruke često slomi strah,
Al' rod naš sveđ se oko krsta skupi,
Ko Božja četa na Azijca hrupi,
Evropi diže bedem svojijem trupi!
Pomago druge, a sam osto rob,
Izvojštiv život njim, a sebi grob.
Ah, izranjena baciše ga puci
Iz svoje srijede ko bešćutnu zvijer,
I, da se zbriše njihov njemu dug,
Svog izbavnika izručiše muci,
Ko da on nije čovječanstva drug.

U ovoj početničkoj pjesmi — iako se neka mjesta u njoj čine samo ponavljanjem općenih misli slavenskih romantičara — izražena je precizno i jasno Markovićeva nacionalna orijentacija: položaj Hrvata i Slavena prema kršćanstvu i islamu, i njihov odnošaj prema evropskim velikim narodima. Iz ovoga njegova stajališta proizišla je gotovo cijela njegova poezija, a možemo reći i filozofija.

U »Domu i svijetu«, svome mladenačkom djelu, Marković je, s crtama snažnoga realizma, htio da ubilježi svoja opažanja iz hrvatskoga života svoga vremena. Kratko ali jasno on je tu iznio velik broj tadanjih aktuelnih pojava: veličinu, ali i opasnost stranih kulturnih izvora na kojima su mladi Hrvati crpali svoje znanje; protivunarodnu funkciju što su je u nas vršili činovnici stranci, sudbina Hrvata da ginu za drugoga, dok im domovinu tlači tuđinac; domaću neslogu, kad se zbog nekih razlika u na-

ziranju na vjerske i kulturne probleme razilaze ljudi koji bi trebali zajedno raditi; sklonost k piću, po kojoj oni koji bi morali prednjačiti puku pobuđuju svojom pojavom samo smijeh; cjepkanje zadruga; zlo što ga unose u selo isluženi vojnici, pokvarivši se u gradu, itd. Osnovna misao iz koje je proizišao »Dom i svijet«, jest misao o odnošaju između inteligencije i puka: puk, ili bar jedan dio njegov, neće da ispravno shvati nastojanja inteligenata da mu pomognu — a inteligenti pak padaju u malodušje i povlače se nakon prvih razočaranja od posla, uništavajući tako i nehotice ono što bi im moralo biti najsvetije. Itd.

Po mnoštvu problema što ih je u njemu iznio, »Dom i svijet« zauzima u razvitku hrvatske književnosti značajno mjesto, kao prvo djelo svoga vremena u kome pjesnik nastoji da otvoreno analizira teškoće i zla narodnog života. U svojoj analizi Marković nije štedio ni svog naroda, ali je cijelu pjesmu prožeo izrazitom protivunjemačkom tendencijom, u skladu s osjećanjima najvećeg dijela tadanjih naših ljudi. »Dom i svijet« nije šezdesetih godina mogao da bude štampan radi te tendencije, a i radi toga, što su u njemu bili izneseni odviše svježi događaji. To je vjerojatno ponukalo Markovića da zađe dublje u povijest, pa da analogijom između suvremenog života i davno prošlih vremena istakne svoje poglede na suvremene nacionalne probleme, i da na taj način izmakne opasnosti da svojih djela neće moći štampati. U svojoj jezgri, svako je njegovo novo djelo značilo samo nastavak onih opažanja što su iznesena u »Domu i svijetu«. U svakom se no-

vom djelu - samo na drugi način — razvija osnovni problem što ga je Marković naglasio tamo: odnošaj Hrvata prema narodima koji ih okružuju i koji nad njima vladaju, samo prenesen u drugačije vrijeme. U baladi »U svetu zemlju« Marković je, kako je istaknuo Pavletić, htio da žigoše krivokletstvo i nezahvalnost Austrije, koja je Hrvate, svoje spasioce g. 1848, apsolutizmom i germanizacijom htjela tako reći da uništi. U »Vječnom ognju« treba, kako je također napomenuo Pavletić, gledati sliku hrvatskog političkog i društvenog života šezdesetih godina, kad je zemljom bila zavladala tolika stranačka mržnja, da su ljudi kidali najintimnije obiteljske veze i bili spremni da sami ruše vlastite svetinje. — Ep »Kohan i Vlasta« nastao je u onoj atmosferi nepovjerenja prema Nijemcima, koja je Hrvatskom bila zavladala pedesetih godina, i u kojoj su se, šezdesetih godina, vodili pregovori za novo uređenje Austrije. U vijećanjima bodričkih Slavena, u kojima ovi u svojoj naivnoj dobroti hoće da zaborave ono zlo što su im ga trajno nanosili Nijemci, iznesene su stvarno sve značajke hrvatske politike od g. 1861 do 1868, kad je Markovićev ep izišao. Kao i svi protivunjemački orijentirani Hrvati toga vremena, Marković je svojom pjesmom htio da kaže: S Nijemcima nema bratstva, jer se ne može vjerovati onima koji su smatrali svojim zadatkom da tlače Slavene, i koji su naš narod toliko rastrovali iznutra, da se on normalnom čovjeku, kad ga motri u tim njegovim političkim kombinacijama, pričinja narodom koji hoće da ubije samoga sebe:

Ah, nevino nam narod bjaše čedo,
Kom sanke Boži blagoslov je šiko,
I bijelih vila kolo miloliko,
Sam raj se u snu njegovu ogledo.
A sad je — slika samoubojice,
Nad kim se Božje strašne kletve viju
Ko gavranovi, crne kobne ptice,
Da zadnju mraku kletniku iziju.
Al' proklet bio čije to je djelo!
Tuđinstvo kruto neka je prokleto!
Tuđinstvo nam je sreću oduzelo,
Sve naše, sve — tuđinstvom je oteto!
Taj tuđin stvori zemlju slavsku grobom —
A sada hoće da nas brati sobom,
Na savez sad nam krutu pruži ruku,
Što more našeg roda proli krvi,
Naš mnogi prijesto, mnogo žezlo smrvi,
I mnogi dom naš u pepeo shara,
U pustoš sretne kraje nam obara!
A sad — kroz hropot smrtnih uzdisaja,
Kroz huku naših mučeničkih vaja,
Kroz naših pređa proklinjuće jece,
Kroz viku naše pogažene djece,
Kroz kletve naše na sav njegov rat,
On, črt naš, sada šapće: vaš sam brat!
Al' prokleta mu takva bratska ruka,
I proklet koj' nas prihvatit ju nuka.

Svima onima koji su, u onoj općoj pometenosti hrvatske politike šezdesetih godina, ili radi malodušja, ili radi socijalnih interesa, ili radi neke jadne vjere u njihovu kulturu, tražili bliže veze s tuđim narodima, ili sami nisu znali što hoće, Marković je predlagao samo jednu, slavensku orijentaciju — iskrenu i jedino moguću, i radi veze krvi, i radi istih iskustava:

Oj, ima, ima braće našeg puka:
Daleko slavsko prostire se pleme,
I njih ko nas tudinstva mori breme,
I njih već daveć tuđa ruka tišti,
I njihov vapaj s našim k nebu vrišti,
To, to su naša rodna, bolna braća,
Nek s njihovom se naša ruka hvaća!
Daleko su, al' srca su im tude,
Nam braća sada srca svoja nude.
I ljubavi nas plamom žare ona,
U ognju tom nas Perunovu griju,
Kroz buket čuvstva slavskih miliona
U srca naša novu silu viju.

U isto doba karakterizirao je Marković i one koji su radili protiv slavenske orijentacije u Hrvatskoj, tražeći, u ime kulture, naslon na zapadne narode:

Plah, neuk nam je narod, svoje ćudi,
Što nas i Nijemce ratom uvijek strave,
Po govoru nam srodni, ali razni
Po mislih, težnjah. Tko da još bulazni
O srodstvu s njimi, zajednici, slozi —
Sačuvali nas toga vječni bozi!

»Dom i svijet« i »Kohan i Vlasta«, pisani s protivunjemačkom tendencijom, nastali su prije sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe, kad je još bila jaka opasnost da će se Hrvati odazvati pozivima Beča. Ta je opasnost minula, ali je Hrvatska g. 1867 prepuštena Madžarima. Da dođe do nagodbe od g. 1868, vršena su u Hrvatskoj nasilja, izborne prevare itd. Marković je u tom novom položaju Hrvatske morao da napusti i državnu službu. Otad on štampa djela s izrazitom protivumadžarskom tendenci-

jom: »Karla Dračkoga« (g. 1872), »Benka Bota« (1872) i »Zvonimira« (1877). U sve tri drame prikazani su Madžari — i oni koji im služe — kao ljudi na prvi pogled slatki, ali neiskreni, spremajući pod krinkom prijateljstva smrt pojedincima i uništenje narodima. U »Karlu Dračkome« prikazana je cijela Ugarska kao zemlja razbojnika, krivokletnika, egoista i podmuklica. Nikola Gorjanski, Ubul Kalaj, Blaž Forgač, protagonisti madžarske politike, inkarnacija su zloće i pokvarenosti. U »Benku Botu« prikazan je kralj Andrija kao slabić, kraj kojega žena Gertruda i njezino društvo može slobodno da vrši sve moguće nepravde i bezakonja, trujući namjerno i sistematski duše najboljih ljudi. U »Zvonimiru« su madžarski dvor i njegova okolica prikazani i opet kao sijelo podmuklih i slatkih ljudi, prijetvornih uhoda i sebičnjaka. Moralno stanje u Madžarskoj prikazuje najbolje kraljica udova Jelisava u »Karlu Dračkome«:

Prot svim vam pregnula bih, kojih poklik
Ponizit mene, drugog uzdić kani,
Zavojštila na stoglavu tu neman
Bezakonja, divljoće, mora, grabše,
Poganstva — što sve Ugarska se zove —
Strahovitom sve u prah oreć snagom.

Ti su Markovićevi stihovi to značajniji, što su izrečeni odmah na početku drame, kao intonacija cijelog djela.

U istoj dramı govori Stjepan Lacković, jedan od hrvatskih vođa:

Othrvat se Madžarom naš je cilj —
Drugovat s njima ne možemo — nikad!

A Ziemovit Mazovski karakterizira Madžare ovako:

Nevjera je
Od pamtivijeka Madžar: ne vjeruj mu!

U »Benku Botu« govori sam Benko na završetku drame, pred svoju smrt — nakon što je vjerno služio kralju Andriji II i uveo u državi poredak i pravdu, ali se na koncu ipak morao pobuniti — o Madžarima na ovaj način:

Na stratištu je rod moj. Divlje čete
Nečovječnijeh okrutnika, zvjerad
Krvoločna iz mongolskoga pijeska
U ove kraje dobjegla, sad trga
Moj rod i jadnu domovinu moju.

A starac Gojko, Benkov tast, kome je na ugarskom dvoru umrla kćerka, otrovavši se, nakon što su joj tamo otrovali dušu, izriče kralju Andriji u oči ovo proročanstvo:

Mačem
Ne dođoh starac slab na tebe, veće
Da jednu riječ ti kažem, da ti javim
Što čeka tebe i sve pleme tvoje.
Sa zemlje će vas nestati, otpuhnut
I vas će Božji dah, ko crnu kugu,
Kad dosta je pomorila već svijeta.

Na sličan način opisao je Marković u »Zvonimiru« Ugarsku kao zemlju nepravde, međusobnog izigravanja, ubojstava i nereda, koja će propasti sama od sebe. Kršćanstvo je Madžara u toj drami samo politura pod kojom se kriju stare neznabožačke težnje za razaranjem. Jedni od njih priznaju to otvoreno (Tolen), a drugi (Koloman, Ladislav) to vješto prikrivaju pobožnošću i uglađenošću. Sama kraljica Lijepa,

žena Zvonimirova, po svom porijeklu Madžarica, odriče se radi toga svoje svojte i postaje dušom Hrvatica.

Očito je da ovako otvorene Markovićeve riječi nisu bile zamišljene samo kao romantičarska literatura, već da su — nikle iz doživljavanja — imale da izvrše određen nacionalni zadatak.

Međutim Marković, pišući svoja djela, nije imao na pameti samo nacionalne probleme Hrvatske (odnošaj prema Nijemcima i Madžarima, problem slavenstva), već i ostale probleme svoga vremena, koji su potresali i našom zemljom: tadanji liberalizam, odnošaj Hrvata prema zapadnoj kulturi, problem narodne orijentacije uopće, problem narodnoga vodstva, karakteristika naših ljudi, itd. Svoju je krajnu rezerviranost prema blagodatima zapadne kulture sasvim jasno izrekao u svome »Anđelu slavjanstva«. U pjesmi »Povratak pod hrvatskoga kralja« pošao je i dalje, te je prikazao našega čovjeka u dodiru s reprezentantima kršćanske — grčke i mletačke — civilizacije. Dok se naš čovjek, Zabor, junački borio protiv Arapa za kršćanstvo, provališe mu u zavičaj Grci, porobiše sve i ubiše majku. Ojađen nad dvoličnošću toga naoko kršćanskoga svijeta, koji pod krinkom vjere uništava Slavene, Zabor je ostavio domovinu i pošao među Arape s namjerom da satire kršćane gdje ih stigne:

Tu ja hvatah mjesta duši zdvojnoj,
Kad i krst mi omrznu ko laža,
Jer u onih ki ga slave i uče
Djela vidjeh — Božja ne, no vraža!

Čuh vladike kako njemške muče
Gladom, uzom, bičem i prokletstvom
Metodija, slavskog apostola —
Kog mi majka veličala svetstvom —
Ne hteć njemška čeljad kruta i hola
Da Slav slavski Bogu svom glagola,
No da Nijemcu robljem se podava.
Čuh car njemški kako Rastislava,
Na Moravi slavnoj slavna kneza,
Vojšti, pobi i za sužnja sveza,
Ter mu starcu žive oči vadi,
A rad slavske sve to Božje riječi,
Nek se slavsko Božje slovo priječi.
Čuh i više, gorje od gorjega, —
Još mi i sad bijes na dušu lijega —
I sjetih se povratka od Bara,
Kad krst krstu, meni dom pohara,
I majku mi ubi, sestru rani:
Tada bijes me i osveta zani,
Duša mi se mrakom zaogrnu,
Krstovo mi sunce poutrnu,
A svečeva zasja mjesečina.

U »Karlu Dračkome« Marković je iznio mnoštvo problema: odnošaj pape prema evropskim narodima i vladama, položaj žene u društvu, pravo individua, legitimizam i prirodno pravo svakoga naroda na slobodu, socijalna jednakost, itd. — Nakon što ga je papin legat prokleo, Karlo Drački smatra svojom glavnom zadaćom da se bori protiv Rima, kao inkarnacije svakoga nasilja:

A tamo Rim, taj silnik prvi, dalje
Da kini svijet? Zarobio ili nije
I miso svaku i pregnuće svako

Nas svih? Pomoz te tu polomit silu,
I za njom druge popadat će slijedom.
Obor' te mače vaše na Rim, na Rim!

Na sličan način karakterizira Marković na više mjesta svoje drame Rim kao središte i simbol mračnjaštva i nasilja. Ti su stihovi uostalom citirani u najvećem dijelu članaka o ovome piscu, pa nije potrebno da se ovdje navode. Iz njih se vidi kako je Marković znao da u svome djelu nekako zbije sva glavna duhovna strujanja svoga doba. Njegov Karlo Drački, pored ostaloga, ističe kao program svoga rada:

Izvojštit idem čovjeku slobodu
Da misli, čini, ženi pak da ljubi.

Gdje god čami
Naš brat još mišlju rob i voljom,
Rasijecite mu lance: slobodan je!
Među pregaoce nek se svrsta ljude
Što o svoj muci pomiču se naprijed
Sve bliže istini, sve bliže dobru!

Itd.

Odredivši jasno i precizno odnošaj Hrvata prema ostalim narodima, Marković je analizirao i unutrašnje pojave hrvatskog narodnog života, iznoseći otvoreno ono što mu se činilo nacionalnim manama. Već u »Domu i svijetu« iznio je zla od kojih trpi hrvatski narodni organizam i doživljuje neuspjehe. U »Kohanu i Vlasti« on je — kako je napomenuo i Pavletić — u odnošaju između bodričkih ljeha i seljaka stvarno htio da prikaže hrvatski socijalni problem svoga vremena: odnošaj između seljaka i plemića, Kao i bodrički ljesi, i hrvatski su plemići bili spremni da za svoje stališke povlastice žrtvuju

općenarodne interese. U nizu njegovih djela ponavljaju se na neki način slični tipovi — znak kako je pred očima imao upravo određene mane, karakteristične za Slavene, poimence za Hrvate.

Jedno je od tih zala lakovjernost — neka naivna dobrota, u kojoj su oni spremni da povjeruju svakome strancu, iako ih prošlost treba da pouči kako između tih stranaca i nas ne može doći tako lako do pomirenja, radi razlike značajeva — jer se čitava njihova povijest zasniva na osvajanju, a naša na obrani (isp. Slavene u »Kohanu i Vlasti«, Lackovića u »Karlu Dračkome«, Benka Bota u istoimenoj drami, itd.). — Druga je od tih narodnih karakteristika, da se naši ljudi brzo oduševljavaju, ali i brzo klonu, spremni sad da dižu do nebesa, a malo časova poslije, u povodu kakva ličnog razočaranja, spremni su da se udruže sa svakim koji će im pomoći da ruše ono što su sami pomogli graditi (isp. Desimira, Strezinju i Vučinu u »Zvonimiru«). — Treća je od tih osobina, da su silni ljubitelji slobode i revolucionarci prema onima koji su viši od njih, ali u isto doba silnici prema slabijima od sebe (isp. Strezinju u »Zvonimiru«, ljehe u »Kohanu i Vlasti«).

Po ovim elementima svojih djela Marković je — na glasu kao pjesnik balada, ljubitelj srednjega vijeka, romantik itd. — stvarno jedan od onih naših pisaca koji su najustrajnije, najenergičnije, a i najiskrenije zadrli u cijeli hrvatski nacionalni problem druge polovice 19. vijeka. Može se reći da u cjelokupnom Markovićevu literarnom djelovanju imade upravo neznatan broj pjesama koje na bilo kakav način

ne bi bile povezane s aktuelnim pojavima tadanjega života. Pa čak i neke od onih njegovih pjesama koje imadu izrazit karakter balade, te se, bez natezanja, u njima ne da pronaći nešto aktuelno, opet su duboko nacionalne — ako ni zbog čega drugoga, a to zbog pejzaža. — M. Nehajev rekao je, s pravom, da je u rijetko kojoj drami kao u »Karlu Dračkom« zbita cijela jedna epoha. Može se međutim reći da ni jedan hrvatski pisac Markovićeva vremena nije znao da u tako malo djela, kao što je to znao Marković, zbije toliko važnih elemenata narodnoga života i da zahvati u toliko razdoblja u kojima su se Hrvati našli na kakvoj historijskoj prekretnici, oči u oči s problemom vlastite egzistencije. Šenoa, plodniji od Markovića, iznosio je u svojim romanima slična opažanja, ali je on počeo intenzivnije raditi onda kad je Marković već bio izdao svoja najvažnija djela.

3.

Svi ovi elementi Markovićeva pjesničkoga rada sami po sebi ne znače međutim još ništa naročito. Po njima bi Marković bio samo pisac koji je u svojim djelima najbezobzirnije i najopširnije iznio političke, socijalne i kulturne poglede najpatriotskijeg dijela svojih hrvatskih suvremenika. U tom pogledu on je samo nastavljač starijih hrvatskih literarnih tradicija, ali mu značenje ne bi bilo veće negoli je na pr. značenje Augusta Harambašića, koji je osamdesetih godina pisao o Nijemcima i Madžarima još žešće negoli je to šezdesetih i sedamdesetih godina činio Marković. U svojim je historij-

skim romanima August Šenoa prikazao Nijemce, Madžare i Mlečane na isti način kako je to u svojim djelima učinio Marković. U cijeloj novijoj hrvatskoj lirici, od prvih početaka nacionalnoga buđenja u 19 v., prevladava izrazito nacionalistički i politički duh. Ali su vidici te lirike redovno uski. U njoj se obično izriče spremnost na borbu za slobodu, njezini su gotovo jedini elementi osjećaj narodne snage, narodne slave itd. Tek je Preradović u jednome dijelu svoga pjesničkoga rada (Kraljević Marko, Zvanje slavjanstva, Na Grobniku), proširio vidike te patriotske poezije. On se nije zadovoljio samim riječima ljubavi prema domovini i narodu, nego je kušao da ispita i odredi: kakav smisao imade za čovječanstvo nacionalna egzistencija Južnih Slavena i Slavena uopće, i pred kakvim oni zadacima stoje. U tom je pogledu Marković nastavio Preradovićevu liniju — već za života Preradovićeva i uporedo s njime, — nastojeći da njegove misli razradi svestranije i preciznije. Ponajprije, on je povukao jasnu granicu između Hrvata i Slavena s jedne, a susjednih im naroda s druge strane. Time je za nj bio riješen samo jedan problem: čega se Hrvati, i Slaveni uopće, imadu čuvati, i s kime trebaju ići. Za Markovića je međutim preostajalo još jedno, važnije pitanje, koje je Preradović nabacio u glavnim crtama: pitanje o smislu hrvatske i uopće slavenske egzistencije. Ratnička poezija, ma kakva bila, može i u najboljem slučaju, u slučaju da se ostvari ono što ona propovijeda, samo zamijeniti jedan imperijalizam drugim, i time opet dovesti do novoga ropstva, samo u drugom obliku. Marković nije

držao da je neki narod svoj zadatak izvršio već time što se je politički oslobodio, nego je držao da tek sam čin političkog oslobođenja stavlja narod pred njegove prave zadatke. Narod treba da vrši svoju etičku misiju u svijetu, i tek po toj misiji zaslužuje on svoj položaj. Ova misao, koju je u nekim dijelovima svoga rada iznio Preradović, postaje osnovnom mišlju cijele pjesničke — a i filozofijske aktivnosti Markovićeve. U cijelom svome umjetničkom djelovanju, iako je ono bilo u najtješnjoj vezi s aktuelnim političkim događajima, Marković je, naglašujući nacionalne zadatke Hrvata, ipak upozoravao na općenoljudske elemente života i na etičku stranu ljudskoga djelovanja. Najkarakterističnija je u tom pogledu njegova drama »Zvonimir« — i zbog načina kako je u njoj pisac prikazao historijsku građu, i zbog opažanja što ih je on u njoj o svome narodu iznio. Drama je nastala u povodu proslave kralja Zvonimira u Zagrebu. Ali je značajno da je Marković u svome djelu sasvim izmijenio historijske događaje u vezi sa Zvonimirovom smrću, a naročito je lica karakterizirao prema vlastitim potrebama i idejama. On, sudeći po svemu, i nije išao za tim da dade što vjerniju sliku povijesti, nego je htio da kaže ono što mu se prilikom te proslave činilo naročito važnim. Kraljica Lijepa, koju je kasnije Kumičić u svome romanu prikazao kao reprezentanticu osvajalačkih madžarskih težnja prema Hrvatskoj, i kao ženu osvetljivu, prikazana je u Markovića kao najveća neprijateljica Madžara, i pogotovo kao svetica. Zvonimirov sin Radovan pogiba u Markovićevoj drami zato, što su ga Madžari doveli u zamku, da tako po-

slije Zvonimirove smrti hrvatsko prijestolje ostane bez nasljednika, i da oni onda to lakše mogu osvojiti Hrvatsku. Ali i Zvonimir, gledajući bistro oko sebe, nada se u toj drami da će jednom zauzeti Ugarsku, zemlju nesloge i nasilja, pa i tamo uvesti red kao što je to učinio u Hrvatskoj — i definitivno učvrstiti kršćanstvo. U svojoj je drami Marković prikazao borbu dvaju imperijalizama, madžarskoga i hrvatskoga, držeći da između ta dva naroda, radi njihova geografskoga položaja, ne može nikad biti pravoga prijateljstva, dok god postoji nacionalni princip, i dok se oba naroda ne sjedine u kakvoj višoj misli. Samo se Zvonimir u svome radu, za razliku od Madžara, ne služi nemoralnim sredstvima. Za shvatanje ove drame najvažnije je međutim, što je Marković u njoj izmijenio historijsku činjenicu o smrti kralja Zvonimira. Prema historiji Hrvati su ubili Zvonimira zato, jer nisu htjeli da ga slijede u krstaške vojne. Marković je pak u svojoj drami iznio kako je protiv Zvonimira doduše zasnovana urota, pače i pokušano umorstvo, ali naum nije uspio. Zvonimir, potpuno zdrav, upravo poslije toga pokušaja vodi sa sobom oduševljeni narod na istok. Milan Ogrizović u jednom svom predavanju[18]) izrekao je mišljenje da je Marković zato toliko izmijenio historijski događaj, jer je htio da se drama, kao prigodni komad, sretno svrši. Razlog će međutim biti drugi. Marković nije u svome djelu prikazao ni Hrvata kao neki idealan narod, nego kao narod u koga se nalaze mnoga zla: zavist, ljubomora, međusobna borba velikaša o prvenstvo itd. Zvonimir je u toj dra-

---

[18]) Obzor 1905, br. 290.

mi stegnuo moć župana, da ojača moć države — i time se izvrgnuo općenitom pokliku da je silnik koji ne poštuje stečenih prava. On je tu uzimao u zaštitu seljake pred nasilnom gospodom — i time je opet zadro u velikaške povlastice. On nije ni privatnih stvari svojih podanika rješavao onako brzo i na onaj način kako su to oni željeli, a zato su ga neki od njih zamrzili. Iako je on, u toj drami, podigao moć i ugled hrvatske države do stepena na kojem nije prije njega nikad bila, protiv njega se dižu urotnici s ciljem da ga smaknu. Uzroci su tim urotama sasvim lične naravi: povrijeđena taština, ljubomor, kukavičluk. Ali uzročnici buna i urotnici protiv kraljeva života smućuju narod time što govore o svojim idealnim ciljevima: boje se tobože za narodnu sigurnost, pripovijedaju o otetim pravima, samovolji Zvonimirovoj, ne će da Hrvati stradaju u dalekim zemljama, straše ljude opasnostima ratovanja na istoku, itd. Atmosfera se još pogoršava time što Madžari, da oslabe moć Hrvatske, vješto intrigiraju među Hrvatima, šireći među njima nepovjerenje, laskajući taštini povrijeđenih itd. U tako zatrovanim prilikama, gdje je zavladao urotnički duh, Zvonimir spasava moralno jedinstvo i snagu Hrvata na taj način što im, umjesto sitnih ciljeva osvete i međusobnog razračunavanja, postavlja pred oči uzvišeniji cilj: oslobođenje Kristova groba, borbu za velike ideale kršćanstva uopće.

Težište je Markovićeva »Zvonimirova« u tome što je u njemu naglašeno prvenstvo etičkog principa nad svim ostalim principima. Hrvati bi, kao jedan, pošli u rat na Madžare, da osvete

Radovanovu smrt — ali ih od toga odvraća upravo Zvonimir, otac Radovanov, uz odobrenje svoje žene, majke Radovanove, jer neće da osveta bude osnovno pokretalo koje vodi u radu njegov narod. Osnov svakoga nacionalnog rada, prema Markovićevu shvatanju, imade da bude etički, i uvijek u skladu s najširim osjećanjem za cijelo ljudstvo. To je on, uostalom, precizno rekao u svojoj poznatoj rečenici: Jer narod živi samo u etičkoj vrijednosti svojoj, te nema domovine ni tvarne, ako nema duševne (1889). Nasilje, osvetljivost, varka mogu da na jedan čas pobijede, ali se prije ili kasnije moraju osvetiti onome tko se njima služi. Svrha ne posvećuje sredstvo, a uspjeh postignut na nemoralan način ne može da se trajno sačuva. Kad se ostvaruju nacionalni ili općečovječanski ideali, ne smiju se baciti pod noge drugi etički principi, koji zahvataju manji krug, i koji se na čas mogu pričiniti manje važnima. U radu za opće svrhe ne smiju čovjeka voditi lični motivi, pa makar se oni mogu zaodjeti maskom bilo kakvog idealizma. — Markovićeva su djela puna ovakvih detalja, u kojima je razrađen taj etički princip.

U »Kohanu i Vlasti« bodrički Slaveni ne osvećuju se svojim izdajnicima. U »Karlu Dračkome« Hrvati puštaju Nikolu Gorjanskoga — uzročnika Karlove smrti — riječima:

U Hrvatskoj za tebe hrast ne raste,
Da viseć na njem okaljaš ga, psino!
Iz lanca puštam te, sad laj i grizi!

Na sličan način pušta Zvonimir Tolena, duhovnog pokretača svih pobuna u Hrvatskoj i

začetnika urote protiv sebe, neka slobodno ostavi zemlju:

Oklopnici, vodite ga izvan zemlje naše. Kud postupi noga njegova, zemlje naše prah koj' gazeć on oskvrne, nek pobira sam za sobom skvrniteljskom rukom, da mu traga ne ostane na njoj ...

Upravo u »Zvonimiru« Marković je najopširnije izrazio svoju misao o tom da li se veliki narodni ciljevi, ili ono što netko takvim zove, smiju postizavati nečasnim sredstvima. On je zbog toga čak i sasvim izmijenio historiju, prikazujući kako je nad Zvonimirom doduše izvršen pokušaj umorstva, ali taj nije uspio: Hrvat ne može da ubije svoga kralja. Desimir je to samo pokušao, ali ne po vlastitom naumu, nego zato, jer ga je zaveo Madžar Tolen — koji je pred očima imao sasvim druge ciljeve negoli su oni kojima je obmanuo naivna i strastvena Hrvata.

U »Karlu Dračkome« imade interesantan detalj za ovakva Markovićeva shvatanja. Karlo Drački tu spaljuje kraljevsku zavjernicu što mu je sastaviše Hrvati, jer bi on htio da u prvom redu navali na papu i Rim, a Hrvati imaju pred očima samo svoje domaće nevolje i prilike. Hrvati imadu da biraju: da li će ići s Karlom, koji smatra svojom glavnom zadaćom borbu protiv pape kao reprezentanta duhovnog nasilja i koji drži manjim zlom nacionalno i socijalno robovanje — ili će ustrajati na tom da se postepeno rješavaju zadaće onako kako ih koji narod pred sobom osjeća. Tragična krivnja Karla Dračkoga po Markovićevu shvatanju nije — kako je to tvrdio Br. Vodnik — u tome što se pojavio prerano, nego u tom što je on, kako

je ispravno mislio Pavletić, zbog jedne grupe svojih ciljeva poništio druge svetinje i dopustio nove nepravde (postupak prema ženi Margiti, staleške povlastice plemstvu) i što je svoju borbu za oslobođenje duha htio povesti s narodima i ljudima u kojih su bile žive samo pohlepa za plijenom, mržnja i osvetoljubivost. Hrvati u toj drami imadu pred očima cijeli nacionalni problem u njegovoj potpunosti. Po riječima Pavla Horvata, Karlo Drački je pozvan da na teritoriju Ugarske i Hrvatske ostvari kraljevstvo pravde, snošljivosti i mira:

Ti narodi, te zemlje što se steru
Sve ispred tebe ko tvar za duh tvoran,
Raznolike bez reda dosad tvorbe
Razlupao nam razbojnički Madžar,
U metež nas zavalio vjekovit.
Dovinuti se poretku, pravici
I zakonitu skladu, razbornosti,
Po stegi zadružnoj, što rodi umljem,
Vještinom svakom, ne možemo nikad,
Bjesoduh dok ne ukroti se Madžar.
Po Taliji, po Franciji, po Švapskoj,
Ko nekoč, sad haračit više ne sm'je,
Pa sav svoj bijes na ove kraje riga,
Ukopitiv se sred staroselaca
Milokrvnih i na pregnuće sporih.
Njih uslobodi, a obuzdaj njega,
I suprotna dva življa u sklad složi.
Po omjerima skladnim ga uredi
I prostorjem ga udesno razdijeli.
A uredbe što madžarska ih holost
Ko ukletvu navalila, ko moru
Na ove zemlje: satri! Zlatnu bulu
I druge nepravde, pravicama što zovu,
Sloboštinama — ti zamijeni pravdom.

Prema ovim nacionalnim ciljevima Hrvata, koji ostavljaju mogućnost slobodna života za sve ljude i za sve narode, Karlo je Drački sav opsjednut idejom borbe protiv Rima:

Madžari, Tatari, Kumani i Jacigi!
Vi znate Rim? Vi znate što iz Rima
Dohodilo vam pokora i bijede?
Iz Rima kralji nameću se vama,
Iz Rima kraljem zapovijedi glase,
Iz Rima kletve na vaš narod grme.
Potomci jeste l' vi bojnika onih
Pred kojima svi kralji strepijahu?
A vaš kralj, vi — da strepite pred Rimom?
Na Rim, na Rim! kud kralj vas kliče, za njim!

U Madžara se na te riječi bude svi stari protivukršćanski nagoni, a Karlo im potvrđuje sve stare povlastice, samo da dobije njihovu potporu. Hrvati, vjerni svojoj zakletvi, spremni su da ginu za Karla, ali ga na njegovu putu protiv Rima ne mogu da slijede. Na njegov poziv da idu na Rim, Pavao Horvat odgovara:

Tu nema Huna!

A to su, očito, misli samoga Markovića.

Sličnu misao razvio je Marković i u svome »Povratku pod hrvatskoga kralja«. Da se osveti kršćanima zbog njihovih nedjela, Zabor je među Arapima, pod imenom Hajrvan, cio svoj život bez samilosti lijevao kršćansku krv. Ali pod konac života spoznao je u kako je velikoj zabludi živio, i da se nevino prolivena-krv ne osvećuje time što se, u osveti, prolijeva druga nevina krv:

Sila kojom sav svijet pobjeđiva:
U junačkom srcu ljubav živa! ...
U mom samo osveta je bila,
S nje mi duša vijekom potamnila.

Za ovakvo Markovićevo shvatanje važan je naročito i ep »Kohan i Vlasta«. Utjecaji Mickiewiczeva Konrada Wallenroda na to djelo očiti su. I ovdje i ondje je prikazan čovjek koji se pritajuje među ljudima s kojima živi, s namjerom da među njima dođe do položaja na kome će ih moći uništiti. Konrad Wallenrod, Poljak, ulazi tako u njemački križarski red, stječe u njem ugled, postaje napokon i njegov poglavica. — Kad je to postigao, ostvaruje namjeru za koju je cio život radio: udesi sve tako da su u odlučnoj bici križari bili sasvim skršeni. U »Kohanu i Vlasti« uspijeva Kruvoj da steče naklonost kneza Zaboja; kad je to postigao, otruje ga i ugrabi njegovu malenu kćerku, zatim postaje sam knezom, te lijepim načinom nagovara bodrički narod na savez s Nijemcima — s kojima se međutim dogovorio kako će svoje podanike vrgnuti u socijalno ropstvo. Motiv je isti, ali ga je Marković izmijenio toliko, što je iz karaktera Slavena izbrisao svaku nesimpatičnu crtu. U »Konradu Wallenrodu« uzdiže pisac izdajstvo kao sredstvo u borbi za slobodu. Marković u svojoj pjesmi također opisuje izdajstvo kao jedan od glavnih faktora u radnji, ali se to izdajstvo u njegovu djelu vrši na štetu Slavena, i vrše ga Nijemci. Glavna je karakteristika bodričkih Slavena u Markovića: povjerljivost, djetinjska naivnost — dakle nesposobnost za pretvaranje bilo kakve vrste. Ali oni, unatoč svega, pobjeđuju, jer su borci za njihovu slobodu — Kohan i Vlasta — uložili za spas naroda vlastiti život, a ne tuđu propast! — Dok Nijemac i Madžar, prema Markoviću, rade iz-

dajnički, Slaveni, obrnuto, žrtvuju u borbi sebe, a ne drugoga, i zato pobjeđuju.

Ipak, uza sve protivunjemačke i protivumadžarske tendencije svojih djela, Marković nije propovjednik mržnje među narodima, nego propovjednik njihove međusobne ljubavi. U času kad se tlačitelji Slavena preporode, i kad shvate da svi narodi imaju jednako pravo na život i slobodu, nestaće i razloga da se Slaveni prema njima drže nepovjerljivo. Sa snažnim akordom o sveopćoj ljubavi i praštanju svršava se tako »Zadnja zdravica« — riječima koje izriče stari Beneš, umirući, svojim drugovima što ih je, zajedno s njime, otrovao markgrof Gero:

Ispijmo mu sve otrovno vino,
Nek otrovom nikog već ne dvori,
Djeci našoj nek da piće ino.
Al' — na neman da mislimo mrući?
Ne! Naš rod nam zadnja miso budi!
Što ga jest i bude, cjelov vrući
Podajmo mu, veleć: da su ljudi!
Zapjevajmo rodu: neka živi,
Nek se širi, raste, bujl, cvjeta!
Ma što vrag mu, moreći ga, skrivi,
Nek ga drži naša želja sveta.
Dok na nebu jasno sunce sije,
Dok se slavski pjeva i govori,
Dok nad svijetom pravda Božja bdije,
Zadnja nam se zdravica nek ori.
A taj Nijemac nek odnijemi, neka
Ljudski ćuti, a za ljudstvo cijelo:
Tad u njemu bratimo čovjeka,
I on bio zdravo i veselo!

Riječi Benešove: Ispijmo mu sve otrovno vino da otrovom nikog već ne dvori — treba,

prema mišljenju dr. A. Bazale, shvatiti također u vezi s Markovićevim pogledima na zadatak i metode slavenstva: sudbina je Slavena da podnesu sve gorčine života, da poslije toga ostane na svijetu samo dobro.

Osnovna misao »Zvonimira«: treba narodu svratiti pogled od sitnih svagdanjih potreba na konačne i uzvišene zadatke čovječanstva, i učiniti rad na tim najvišim idealima smislom njegove nacionalne egzistencije — osnovna je misao i svih ostalih Markovićevih pjesničkih djela. Kao što se »Zvonimir« svršava time što kralj zove Hrvate na istok, da ih odvrati od sitnih domaćih osvetljivosti i međusobnog izgrizanja, tako se »Kohan i Vlasta« svršava govorom svećenika Slavoja, koji bodrički puk smiruje u njegovoj razjarenosti, u kojoj bi on poklao domaće izdajice i spletkare Nijemce:

A tuđi mač tuđincu opet budi,
Mi nismo ljute zvijeri, mi smo ljuđi!
Na ovaj trup, tuđinstva klet oltar,
Polož'te mače, klet tuđinstva dar.
Nek uzme opet tuđin što nam dao,
Izdajstvo, rat — na njega opet pao!
A kad i njemu ljudstva svane čas,
Prot silništvu kad i on digne glas,
Tirana kad dozlogrdi mu bijes,
Tiranom s njim zabijat ćemo lijes,
Zakliknut: ti si čovjek — naš si brat!

Ta vjera u budućnost čovječanstva — unatoč crnih slika što ih je davao u svom djelu — osnovna je nit »Kohana i Vlaste«, izrečena snažno i jasno:

Budućnost ljudstva tko će da zapriječi?

Jer prolazna je mržnja, ljubav vječna.

Ista misao: ljubav prema domovini, povezana s ljubavlju prema cijelom čovječanstvu, jezgra je i »Doma svijeta«, a ona izbija i iz »Benka Bota«: Hrvati, s Benkom Botom na čelu, bune se protiv madžarske vlasti tek onda kad su u njima povrijeđeni ne samo nacionalni, nego i najdublji ljudski osjećaji. — S riječima vjere u budućnost čovječanstva svršava se i »Karlo Drački«:

Sad zdravo da ste, vjekovi budući,
I pokoljenja ikad nastajuća!

4.

Markovićeva pjesnička tvorba i filozofijska osnova njegovih djela podvrgnute su dosad analizama različite vrste. U njegovim idejama mogu se lako konstatirati tragovi Herdera i poljskih romantičara, kako je to obilno izneseno u radnjama Bazale, Pavletića, Vodnika, Ogrizovića, Andrića itd. Dr. Drag. Prohaska dovodio je Markovića i u vezu s Tolstojem. Mogli bismo ga dovesti čak i u vezu i s Dostojevskim, s njegovim učenjem: kad bi sreća čovječanstva stajala samo do toga da se natjera na plač nevino dijete ili učini smiješnim kakav starac — mi je uz tu cijenu ne bismo smjeli tražiti. Markovićev Karlo Drački mogao bi ostvariti sve svoje velike osnove — uz cijenu da oženi Mariju; ali on znade da do tog cilja dolazi samo preko leša vlastite žene — i radije bira smrt. Ali je i ovu misao Marković iznio prije negoli Dostojevski, i direktnih veza između njih nema. U riječima o dalekoj slavenskoj braći, u »Kohanu i Vlasti«, sadržan je smisao šenoinih

političkih članaka od g. 1861 — 1863, a u riječima starca Gojka o Madžarima, u »Benku Botu« (str. 30 ove knjige) izrečene su poznate Gajeve misli o velikom slavenskom moru i madžarskom otočiću. — Međutim, ovakvi detalji Markovićevih djela, i s obzirom na sadržaj i s obzirom na formu, u kojima se mogu pronaći strani utjecaji, nisu toliko važni. Sličnost ideja još ne znači direktan utjecaj, nego ona može da bude i slučajna; osim toga, sva Markovićeva djela reprezentiraju jednu organsku cjelinu. Po njima se vidi da je Marković vlastitom ličnošću prožeo ideje što ih je primao od drugih, i da je iz njih znao da stvori harmoničnu cijelost, Sve one, bez obzira na svoje porijeklo i postanak, imadu ipak korijen u biću svoga autora. Jer sve one čine potpuno jedinstvo s cijelom Markovićevom produkcijom, pa jedan isti osjećaj izbija i iz Markovićeve lirike, i iz njegovih djela s određenom ideologijom. Pored toga, one su u uskoj vezi s cjelokupnom hrvatskom duhovnom atmosferom Markovićeva vremena, kad se u Hrvatskoj, pod okriljem Štrosmajerova imena, znao da spoji i politički radikalizam, i osjećaj narodne samosvijesti, i osjećaj slavenstva, liberalizam i jako religiozno osjećanje.

Za Markovića je rečeno da je on bio u duši romantik, koji je na sebe metnuo oklop njemačke formalne estetike, i da je ta estetika u njemu ubila pjesnika (Lunaček). Po mišljenju Dr. A. Bazale, Marković se nije nikad lagodno osjećao u svojoj filozofiji Harbartove provenijencije.

Ovakve i slične misli odnose se na sud o vrijednosti, značenju i karateru Markovićeve filo-

zofije, a donekle i poezije. Međutim se samo od sebe nameće pitanje: zašto je Marković, koji je bio pametan čovjek i koji je poznavao i modernije pravce u filozofiji, naročito u estetici, ostao kroz cio život kod jednom usvojenih principa? Zašto je on, — koji je poznavao i Tainea i Guyaua — ipak do konca svoga života rješavao probleme čisto formalističke prirode? Nije li i tom pojavu uzrok u dnu njegova bića?

Marković je već g. 1865 u svome »Domu i svijetu« pokazao više smisla za literarni realizam negoli svi ostali hrvatski književnici njegova vremena — osim Jurkovića i Vebera. Kako to da je on u svojim kasnijim djelima napustio taj način pisanja? Sam strah od vlasti nije tome mogao biti jedini razlog, jer je on u »Benku Botu« i »Karlu Dračkome« pisao o Madžarima oštrije negoli je pisao o Nijemcima u »Domu i svijetu«. A i u svome javnome radu bio je neustrašiv.

Doba u kome je živio i stvarao Marković zove se u hrvatskoj literarnoj historiji obično, s pravom, Šenoinim razdobljem. Iako je Marković bio idejno dublji i širi od Šenoe, nije on nikad znao ili htio da piše tako da bi stvorio vlastitu književnu publiku, kojoj bi bio blizak, za koju bi on bio narodan pjesnik one vrste kako je to postao Šenoa. On je imao uvjete za to, i elementi »Doma i svijeta« pokazuju da je on mogao pisati isto onako idilične stvari, bliske osjećanju našega prosječnog čovjeka, kako je to znao Šenoa. Marković je ipak ostao uvijek samo pjesnikom uske grupe intelektualaca.

Svim tim pojavama u Markovićevim djeli-

ma — i u kritici, i u poeziji, i u filozofiji — imade, čini se, jedan isti uzrok, u najdubljoj dubljini Markovićeva bića.

Marković je poznavao na pr. Tainea, ali njegovih misli nije htio da prihvati. Nije htio da ih prihvati naprosto zato, što literarno djelo, ako ga čovjek shvati samo kao produkt rase, milieua i časa, postaje po njegovu mišljenju jednostranim, gubeći na onom karakteru nadvremenosti što ga je od najvećih umjetničkih djela tražio on. Markoviću je njegov sistem omogućivao da traži u djelima nešto što nije vezano uz čas postanka, nego je v j e č n o. Ta težnja za n a j v i š i m, a p s o l u t n i m vrednotama osnovna je značajka njegova kritičarskog rada. Pa ako on taj rad i nije razvio na takav način, da bi mogao uvijek djelovati uvjerljivo, za sud o njegovoj kritičarskoj ličnosti ta je crta najvažnija.

U vrijeme kad se u nas sve više jačao literarni realizam, došavši do izražaja i u Šenoinim djelima, Marković je ostao izvan toga pravca, zalazeći u rani srednji vijek i u carstvo bajke, tražeći tamo likove za svoja djela. Razlog tome očito nije bio u njegovoj nesposobnosti da ide paralelno sa razvitkom literature, nego u tome što je osjetio da realizam, ma kakvi mu bili principi, mora na koncu da se završi time što će iznositi sitne detalje života, njegove prljavštine i grubosti, i da će prije ili kasnije odvratiti poglede čovječanstva od njegovih velikih zadataka, i navratiti ga u nizine gdje se gube vidici, te čovjek postaje malen i zao.

Ova težnja za najvišim, apsolutnim vrednotama, a bijeg od relativizma, osnovna je crta

Markovićeva bića u kritici, filozofiji, poeziji. U svom cjelokupnom pjesničkom radu nastojao je on da spoji svoje najviše čovječanske vidike sa svojim najitimnijim patriotskim osjećajima. U svojim je pjesničkim djelima Marković izraziti hrvatski nacionalni pjesnik — a opet najdalje od efemernih nacionalističkih i političkih parola. Umjesto da se ukopa u više manje važne aktuelne probleme svoga vremena, i tako možda izgubi pogled na trajnije vrednote, Marković je, čuvajući svejedno dodir s potrebama vremena, svojim cjelokupnim radom htio svojim sunarodnjacima svratiti pogled na visine, na najviše zadatke čovječanstva. Razrađujući u svojim djelima aktuelne probleme svoga vremena, on ih ipak nije prihvatao u njihovoj efemernoj goloti, nego je u njima tražio dublji ljudski smisao. Ta težnja za visinama najjača je i najosnovnija crta Markovićeva bića, i po njoj se on, u hrvatskom literarnom razvitku druge polovice 19 vijeka, uzdiže kao jedan od najdubljih i najizgrađenijih hrvatskih nacionalnih ideologa.

Zasebni su problemi: kritika ove Markovićeve ideologije i estetička kritika njegovih djela. Ali, bez obzira na to kako će ta kritika u detaljima glasiti, iz Markovićevih djela izbija snažno ono što je pisac htio da kaže svojim suvremenicima: narod koji hoće da se trajno održi ne smije da se gubi u sitnim osvetljivostima i lakim pobjedama, nego ima da udesi svoj život u skladu s osnovnim principima etike i u skladu s najvišim zadacima cjelokupnoga

čovječanstva. Konačni je cilj svega ljudskoga nastojanja, prema Markoviću: slobodan i sretan pojedinac u sretnu narodu, sretan narod u sretnu čovječanstvu.

Kovačićeva „Ladanjska sekta“ prema Lazarevićevoj „Školskoj ikoni“

1.

U našim se historijama književnosti obično govori kako je hrvatski realizam francuskoga, a srpski realizam ruskoga porijekla. Srpski realizam redovno dovode u vezu s ličnošću i djelovanjem Svetozara Markovića, a hrvatski realizam u vezu s pravaštvom. Tako na pr. i Dr. Dragutin Prohaska u svome Pregledu savremene hrvatskosrpske književnosti kaže: »Sva je razlika između zarotka hrvatskog i srpskog realizma, što Hrvatima dolazi realizam sa zapada (i sam ruski realizam u njemačkim prijevodima), a Srbima dolazi s istoka, iz Rusije, i sam francuski realizam«. [1]) Razdobljem realizma smatra se u srpskoj književnosti obično vrijeme od sedamdesetih godina prošloga vijeka do konca toga vijeka, a u hrvatskoj se književnosti pod periodom realizma razumijevaju obično samo osamdesete godine.[2]) Pored toga, kao

---

1) Prohaska, Pregled (1921), str. 62.

2) Bogdanović, Pregled književnosti hrvatske i srpske, II. — Prohaska, Pregled (1921) — Skerlić, Istorija nove srpske književnosti (1914).

jedna od glavnih razlika između hrvatskoga i srpskoga realizma ističe se obično socijalna pozadina književnosti: u Srba socijalistički pokret sedamdesetih godina, a u Hrvata izrazito nacionalistički pravaški pokret.

Međutim, većina takvih tvrdnja, ako se one izriču kao nešto što je izvan diskusije, nije sasvim ispravna, jer se identični pojavi — i u životu i u književnosti — javljaju i kod Srba i kod Hrvata nekako u isto doba, iako ne jednakom jakošću. Tako su na pr. u članku Augusta Šenoe »Naša književnost« (Glasonoša 1865) i u članku Vatroslava Jagića »Kratak pregled hrvatskosrpske književnosti od posljednje dvije tri godine«[3]) (Književnik 1866) izneseni na društvo i književnost uglavnom oni isti pogledi što ih je Svetozar Marković izrekao u svome

---

3) Da ne navodim Šenoinih rečenica iz pomenutoga članka, koje su posljednjih godina često citirane, navešću samo nekoliko Jagićevih misli. Socijalne prilike svoga vremena karakterizira Jagić na pr. ovako: »Lakomo otimanje za dobitkom bez požrtvovanja, beznačajnost u javnom, nemoralnost u familijarnom životu, i mnogi drugi grijesi — to su vam užasni plodovi naše današnje civilizacije«. — »Korov života kulturnoga, koji vazda brže niče od plemenita sjemena, bijeda materijalnoga stanja, koju su nam skrivili drugi, i domaći razvrat politički, za koji odgovaramo sami — sve se to kuha kao u vulkanskom kotlu, te truje i rastvara naše društvo«. — Kao i g. 1868 Sv. Marković, tako g. 1866 V. Jagić pokazuje na to kako se na slavenskom jugu zbivaju veliki događaji, a naši pjesnici znadu samo grliti i ljubiti. Njegovo je mišljenje o tom pjesništvu gotovo sasvim nepovoljno: »Nismo li zar uvjereni da samo nekoliko crvića iz sebe svilenu nit predu, a ono je ostalo samo prosta kudelja« (o. c. 576)

članku »Pevanje i mišljenje« (Matica 1868). Šenoa, Jagić i Marković osudili su staru romantičarsku literaturu i istaknuli potrebu da književnost prikazuje socijalne prilike svoga vremena. Jedino u izražavanju Svetozara Markovića ima više temperamenta negoli u izražavanju Šenoinu i Jagićevu. — Teoriju hrvatskog realizma razvio je u sedamdesetim godinama August Šenoa u svojim književnim ocjenama uglavnom na isti način kako su je u Srbiji istih godina razvijali Ljuben Karavelov, Andra Nikolić i dr., jedino s manje ekskluzivnosti. Literarni uzori hrvatskih i srpsih pisaca u sedamdesetim godinama bili su uglavnom isti: prijevodi ruskih pisaca, naročito Gogolja i Turgenjeva. Osamdesetih pak godina dolaze i kod Srba i kod Hrvata do utjecaja francuski pisci, naročito Zola, izazivajući i na jednoj i na drugoj strani gotovo jednako oduševljenje jednih literarnih grupa, ali i jednaku reakciju drugih grupa.

Osnovi hrvatskog i srpskog realizma slični su međutim i po svojoj društvenoj osnovi. Iako se sedamdesetih godina u Hrvatskoj nije razvio onakav socijalistički pokret kako je to bilo u Srbiji, ipak i ovdje imade identičnih pojava, samo u manjoj mjeri. Kao i u Srbiji, i u Hrvatskoj se u sedamdesetim godinama vršila temeljita promjena u socijalnoj strukturi. Seljaštvo, koje je, nakon propasti feudalizma, postalo ekonomski nezavisnim, nije, u novim prilikama, znalo da ojača svoj položaj, nego je, cijepajući stare zadruge, postajalo sve siromašnijim. Posljedica je toga siromašenja bila, da

su se, poradi dugova, stala prodavati seljačka imanja. Proletarizovano seljaštvo stalo je da nahrupljuje u gradove ili da traži zaradu u stranim zemljama. Sve veći porast industrije u Evropi osjetio se tada i u Hrvatskoj, te je stao da slabi mali obrt. Tako se i u Hrvatskoj počeo stvarati radnički proletarijat, koji je doduše prema broju pučanstva bio neznatan, ali je ipak počeo da se organizira i traži veze sa sličnim pokretima u stranim zemljama. Već g. 1874 vode se u zagrebačkim krčmama među radnicima razgovori o socijalizmu, a njegovi su prvi pristaše krojački, čizmarski i štamparski namještenici. G. 1877 stao je u Zagrebu da izlazi prvi radnički list, »Radnički glasnik«, koji se doduše nije proglasio socijalističkim, ali su se kroz retke razabirale njegove tendencije. Njegov je otvoreni program bio: pridizanje socijalnog ugleda radništva i udruživanje za klasne interese.

S idejama socijalizma hrvatski su se intelektualci počeli da upoznavaju već šezdesetih godina. U »Pozoru« i »Narodnim novinama« imade u to vrijeme veći broj informativnih članaka o radničkim gibanjima na zapadu, o teoriji socijalizma itd. U najvećem dijelu tih članaka proglašivao se socijalizam importom Nijemaca, uperenim protiv nacionalnih interesa Hrvata. Priznavati se socijalistom značilo je za mladog intelektualca u Hrvatskoj sedamdesetih godina veliku smjelost, pa je to kod mnogih doista bila više afektacija negoli posljedica pravoga uvjerenja. Međutim je u osamdesetim godinama socijalizam među hrvatskom omladinom zahva-

tao sve više terena. Sve se to odrazilo i u hrvatskoj književnosti onih godina, gotovo na isti način kako je to bilo u Srbiji.

Kao što je Ljuben Karavelov u svojoj noveli »Je li kriva sudbina« kušao da ideje Černjiševskoga iz njegova romana »Što da se radi« prenese na srpsko zemljište, tako su to radili kasnije malo i u Hrvatskoj. Jedan od tadašnjih zanesenjaka za socijalizam, Pajo Žetić, u svojoj je nedovršenoj pripovijesti »Žarko i Jelka« (Osijek 1884) iznio ideal naprednog mladića. Tu se ističe kako napredan intelektualac mora biti odrešit pristaša pozitivizma i materijalizma. On mora da čita Comtea, Bucklea, Spencera, Marxa, Milla, Černjiševskoga, Pisareva, Dobroljubova. On treba da proučava političku i kulturnu historiju, ekonomiju, fiziologiju, sociologiju, higijenu, statistiku. Njegovo shvatanje života treba da se razvije na naučnoj bazi, pa će mu izići iz glave ono što u nju usadiše obitelj, crkva i škola. Njegova je glavna zadaća: borba protiv fraza. Ekonomski napredak mora smatrati uvjetom općega napretka. Cilj mu mora biti: da u društvu nestane s jedne strane prekomjernoga siromaštva i slaboće, i svake druge poniženosti čovječjega bića, a s druge strane treba da nestane neograničenoga izobilja, samovolje i velikog bogatstva. Cilj je društvenog napretka: da se sreća i blagoslov razdijele među sve ljude podjednako.

Ovakve ideje odrazile su se dosta snažno u literaturi hrvatskih realista, iako njihovi nosioci nisu u hrvatskoj političkoj historiji ostavili naročitog traga. Naročito su se njima zanosili mladi ljudi u Hrvatskoj koncem sedamdese-

tih i početkom osamdesetih godina. Kroz neke vrste socijalističku razvojnu fazu prošli su, među ostalima, Harambašić, Gjalski, Novak, Kranjčević i dr. Poznata Kranjčevićeva pjesma »Radniku« nastala je g. 1885, i sadrži u svojoj prvoj verziji, među ostalim, stihove:

Ustaj, brate! Predsude neka padnu!
Vijek to pita, prosvjeta pravo traži,
Ustaj, brate, žezlo će strunut prije
Drenova štapa!

Pa kad jednom uz druga druže prođe
Miran, svijestan, slobodan i bez straha,
A da ropski ne bude sagnut moro
Poštenih pleći —

Tad će, Bože, rajskog sa svojeg visa
Smijeh sa lica, patniče, odat tebi,
Pa će šapnut: »Savršen sada svijet je,
Radnik ga stvori!«

A to su, drugim riječima, one iste misli što ih je g. 1881 iznio Vladimir Jovanović u svojoj pjesmi u »Radu«:

I ti ćeš od ovog današnjega sveta,
Gde još jedni gladni i žedni se pate,
Gde drugi presićen kroz obilje šeta,
Gde se jošte reči od istine krate,
Gde s' još jedni leđma pogurenim boje,
Gde drugi nad njima zapovedno stoje —
Ti ćeš stvorit baštu, a rajskoga ploda,
Gde će jedno biti zboriti i mniti,
Gde će svima biti životnoga roda,
Al' gde samo neće i »bogova« biti.
Ta ti ćeš od ovog jadovitog jada
Načiniti ono što se želi sada.

Nije, možda, nepotrebno da se spomene da je g. 1881, kad je u Beogradu izlazio »Rad«, u Zagrebu bio zasnovan list »Svijetlo«, uglavnom s istim vidicima kao i »Rad«, ali državna vlast nije dopustila da on iziđe. Kao i u Srbiji, i u Hrvatskoj su među mladim ljudima vršili znatan utjecaj ljudi iz Bugarske, obrazovani na ruskim izvorima (na pr. Sv. Milarov).

Sudbina socijalističkih ideja bila je u sedamdesetim i osamdesetim godinama jednaka i u Srbiji i u Hrvatskoj: najprije se veći broj mladih ljudi oduševio za njih, a onda je nastupilo stišavanje, analiza tih ideja, pa i odvraćanje od njih.

2.

Među srpskim je književnicima bio razglašen Laza Lazarević kao jedan od onih ljudi koji su se isprva, pod utjecajem mode, zanijeli za socijalističke ideje, ali su im kasnije postali protivnicima. Naročito je on, od Skerlićevih vremena, došao na takav glas radi svoje »Školske ikone«, poimence radi epizode s učiteljem socijalistom. Ali i u hrvatskoj književnosti toga vremena imade novela slična ovoj Lazarevićevoj. Lazarevićeva je »Školska ikona« štampana prvi put g. 1880, kad je u omladini već bilo jenjalo prvotno oduševljenje za nove ideje. Iste godine izišla je u almanahu »Hrvatska« pripovijest Antuna Kovačića »Ladanjska sekta«. Na sličnost tih dviju novela upozorio je već Matoš jednom svojom rečenicom. U Kovačićevoj je »Ladanjskoj sekti« iznesen isti problem što ga je iznio Lazarević u svojoj noveli: dodir našega sela s idejama darvinizma, pozitivizma, so-

cijalizma itd. U obadvije pripovijesti imade identičnih tipova i pojedinosti, pa nastaje interesantan problem o direktnim vezama između njih kao i o pobudama koje su i jednoga i drugoga pisca navele na pisanje. »Školska ikona« izašla je u »Slovincu« početkom g. 1880, a »Ladanjska sekta« koncem te godine. Kako je Kovačićeva pripovijest štampana prema tome poslije Lazarevićeve, nije isključeno da je autor »Ladanjske sekte« poznavao »Školsku ikonu». Zagrebački su književnici, od vremena ilirizma, pratili rad srpskih pisaca, a tako je bilo i u Kovačićevo vrijeme. Jedan od prvih kritičara koji su govorili o veličini Lazarevićeve umjetničke ličnosti bio je na pr. Janko Ibler (Desiderius), početkom osamdesetih godina pravaš, i uz Kovačića tada jedan od propagatora pravaške književnosti. Interesantno je da je ideolog pravaštva, Ante Starčević, u koga se Kovačić naročito ugledao, najvećim zlom tadanje Srbije smatrao birokraciju, kao i Svetozar Marković (»Kneževina Srbija«.)

Ali, bez obzira na to da li je Kovačić poznavao Lazarevićevu pripovijetku ili nije, u pomenute dvije novele imade toliko sličnosti, i u pojedinostima i u idejnoj okosnici, da to vrijedi napose istaknuti.

Okosnica »Školske ikone« i »Ladanjske sekte« uglavnom je ista: seoski svećenik kao duhovni vladar u selu, i seoski učitelj kao nosilac novih ideja. I u jednoj i u drugoj pripovijesti imadu ovi učitelji, šireći te ideje, isprva nešto uspjeha, ali na koncu sav njihov rad urodi samo nesrećom. — Razlike su između jedne i dru-

ge novele u ambijentu koji je u njima iznesen i u detaljnoj razradbi materijala. Dok Lazarević u svojoj »Školskoj ikoni« prikazuje srbijansko selo, Kovačić u »Ladanjskoj sekti« slika hrvatsko zagorsko selo pokraj Sutle. Lazarević je u najvećem dijelu svoje pripovijetke prikazao idilično srpsko selo, kako ono sretno živi pod vodstvom svoga popa. Učitelja, kao nosioca novih ideja, prikazao je on kao uzgred, da može bolje predočiti poremetnju što su je nove ideje prouzročile. Kovačić, obrnuto, i ne prikazuje sela u njegovu patrijarhalnom životu, već mu je glavni posao da prikaže upravo taj rad na širenju novih misli i efekat toga rada u selu. U okviru dosta romantične fabule prikazuje on djelovanje seoskoga školnika, koji u svome mjestu osniva socijalističko-darvinističku sektu.

U Lazarevićevu je selu pop glavni faktor i moralnoga i ekonomskoga života: »Pop je bio sve i sva! Imali smo i školu, ali ona je bila potčinjena značaja, kao što je ćata u sudnici... Cijelo je selo bilo popov spahiluk. Zapovijedao je kmetu, a kmet selu. Nije imao pandura, ali niko nije mogao ni pomisliti da ne sluša popa, a on, opet, sa svoje strane nije ni sanjao da njegova riječ najalovo prođe, ili da on uzima vlast koja mu ne priliči.« — Tako je i u Kovačića seoski župnik »svakom loncu zaklopac«. Kao što Lazarevićev učitelj neće u crkvi da pjeva, iz principa, tako i Kovačićev učitelj vrši ovu službu samo zato, jer je za nju plaćen: »U crkvi je dobro udarao u crkvene orgulje, a pjevao tanko, visoko, bez kretnje, bez života, bez čuvstva, studeno«. Kad mu nisu uredno

isplatili beriva, nego ga zamolili da počeka, on je prestao da vrši svoju službu: »Dobro, strpite se i vi u crkvi i u školi. Ja niti pjevam, niti igram, niti školujem«.

Kao što su beogradski velikoškolci u sedamborci protiv sentimentalnosti, držeći se samo onoga što razum može da shvati, tako su i Kovačićevi darvinisti i socijalisti protivnici ljubavi (»Bajka, ljubav je bajka, opsjena«). Oni cijene samo prirodne nauke, dok logiku, psihologiju, drže izmišljenim lažima i snima. Za Kovačićeva je učitelja glavno »nazor o svijetu, o čovječanstvu, o društvu«. Kao i za pristaše nove nauke u Srbiji, tako je i za ove Kovačićeve tipove glavna sila znanost, koju oni izjednačuju s orlom koji se uzdiže iznad svih sitnoća zemaljskih. (»Taj orao je znanost, njegova krila — to je sila i jakost znanosti, njegovo bistro oko jest oko vječnih istina«). Njihov je cilj: Sve na zemlji ima se podijeliti na jednake dijelove među sve ljude. Jednakost, ravnopravnost, opća sreća neka je u čovječanstvu. Nestati ima pojma bogatstva i siromaštva.

Kao što su beogradski velikoškloci u sedamdesetim godinama za svaku tvrdnju tražili dokaze, tako i u Kovačićevoj pripovijesti nedoučeni đaci govore:

— Ja u ništa ne vjerujem što se ne može dokazati da bitiše. — Kao što Lazarevićev učitelj piše svome drugu u Beograd: »Narod je glup i zatucan«, tako i Kovačićev Tomaš Branac govori svojoj kćeri o stanovnicima svoga kraja: »Ljudi siromasi, bogomolje i glupaci«. Itd.

Sve ove sličnosti mogu međutim da budu i slučajne, nastavši u povodu identičnih opažanja.

Iako je »Ladanjska sekta« štampana više mjeseci iza »Školske ikone«, nije sasvim vjerojatno da ju je Kovačić napisao u posljednji čas pred izlaskom almanaha »Hrvatska«, nego ju je morao i u sebi neko vrijeme izgrađivati. Što je međutim za procjenu ovoga problema najvažnije, i jedna i druga pripovijetka nose tako jasne pečate svojih tvoraca, u njihovoj nutrinji tako različitih individualnosti, da je Lazarevićeva novela u najgorem slučaju Kovačića mogla samo da ponuka da prikaže sličan pojav u Hrvatskoj. Zajednički je u obje pripovijesti samo problem: način kako su nove ideje prodrle u hrvatsko i srpsko selo, i kakve su tragove ostavile za sobom. Ali, polazeći od gotovo istih opažanja, oba se pisca međutim, kako sam već napomenuo, razilaze u daljoj razradbi materijala i u osvjetljenju lica. Lazarevićevo je prikazivanje jednostavno: u patrijarhalno selo dolazi učitelj i unosi u nj nemir, ali se, nakon njegova odlaska i popove smrti, opet sve smiruje. — Kovačić u svom prikazivanju ide dalje. On ne prikazuje neko mirno i idilično selo, nego selo sa svim porocima: neznanjem, pokvarenosti, zločom. Njegov seoski župnik nije Lazarevićev idealni pop, koji prašta i svojim protivnicima, nego čovjek koji s mržnjom i osvetom progoni svakoga onoga koji se usudi da dirne ono od čega on živi: »Vanredno ohol, a formalnost u društvenom životu bijaše mu alfa i omega svega znanja. Po toj alfi i omegi mjerio je cijeli svijet i ljude. Ne bijaše u njega duha Ivana Zlatoustoga; svoje propovijedi znao je nabubati od riječi do riječi iz knjige.« — Taj župnik štipa

za obraz Tomaševu kćerku Sofiju, djevojku ponosnu i čistu, no kad ona brani svoju čast, on je zove majmunicom, radi darvinizma njezina oca: »U nje su oštri zubi, pa će znati s majmuni hrustati orahe«. — Razgovor između njega i Tomaša glasi ovako:

»Tomaš stupi u njegovu pisarnu. Župnik nešto pisaše, dimeć pipu, nasađenu na predugom kamišu. Nakon duljeg vremena odloži pero, no sveđ dimeć i ne skinuv kućne kapice s glave, ovako će Tomašu:

— Kako to da veleučeni filozof i naš školnik danas dolazi u župni dvor? Mi bar dosada ne bijasmo vični ovakvim posjetom.

— Gospodine župniče, Vi ste danas pregledavali školu, kakav ste imali povod?

— Povod? — pljucnu župnik, izvukav silnu maramu iz žepa dugoga kaputa, — povod? Veliki povod, mudrače! O Vašoj koži radismo.

— Čuo sam da mjesni gospodin župnik ljubi etiketu i formalnost, nu danas se iznevjeruje obojemu. Ja ga nisam ovlastio da rabi tako nezgrapno porugljiva imena, a najmanje ga je na to povlastilo naše poznanstvo.

— Vam je to sve isto. Zar majmunov rod mari za etiketu i uljudnost? — odvrati prezirno župnik.

— Izvolite mi reći razlog Vašemu posjetu u moju školu danas, gospodine poluduhovni pastiru! — hladno će Tomaš.

— A ja ću Vam i reći. Pa Vas upozorujem da neće to sve na laku ruku proći. Vi ste utemeljio bezbožno nekakvo društvo, ustrojio no-

vine za to društvo, pravila, jednom riječi: čitav pakao..... A sada mi ostajte zbogom, veliki filozofe, rušitelju svetoga pisma, rimokatoličke crkve, zbogom! A ja ću još ostati u svojoj župi, dočim će Vam valjda dosuditi da pođete majmunom graditi škole tamo u afričke šume. Zbogom, filozofe devetnaestoga vijeka!«

Poslije toga još taj župnik i nahuška seljake da pred Tomašem zatvore crkveni kor i školu.

U Lazarevića je glavno lice pripovijetke seoski pop, dok je to u Kovačića sam seoski učitelj, a pored njega je centralni tip seoski vlastelin Pepo, čovjek ograničen, koga su radi njegove gluposti istjerali iz svih škola. Ali je on svejedno ponosan radi svojih 58 parcela, te je lukavošću, podmuklošću, denuncijacijama i mitom stekao u mjestu značajan položaj. Osjetivši duhovnu nadmoć Tomaša Branca, on mu se ulaguje, dopušta mu čak da ga zove orangutanom, držeći da je to samo pohvala, ako je čovjek postao od majmuna. Prikazuje se velikim Tomaševim prijateljem i dobrotvorom. U sekti je na riječima najradikalniji, ali kasnije vlastite riječi i čine upotrebljava protiv učitelja Tomaša, samo da ga uništi i tako dođe do njegove kćeri. Denuncira Tomaša vlastima, razjaruje protiv njega pučanstvo, da se onda u najbolji čas prikaže kao spasilac. U sektu je ušao zato, jer njegovoj plitkoj pameti gode radikalne fraze, ali je bio toliko oprezan, da je uz socijalizam pristao istom onda kad ga je Tomaš uvjerio da će se socijalističke ideje ostvariti tek za stotinu godina.

Kovačićev učitelj Tomaš Branac, nosilac darvinističko-socijalističkih pogleda, nema ništa

zajedničko s Lazarevićevim učiteljem. To je čovjek razočaran u životu i ljudima, beskrajno pošten, ljubeći silno svoju kćerku, superioran nad čitavom svojom okolicom. On se potsmjehuje svakom idealizmu i vlada se često kao kakav cinik, ali je taj cinizam u stvari samo maska kojom on pokriva svoj duboki idealizam. Svoju kćerku karakterizira ovim riječima:

»Sofija je dakle nezakonito dijete, kći bludne i zle žene, ali u njezinih žilah teče očeva krv. Pa bude li nesretna, pući će joj srce, zamrziće na sve ko i ja, ali će i biti jaka pregarati. Nu jao si ga stoput onome koji se titra sa srcem njezinim«.

Tomaš se prvi zgadio nad plitkoćom i prostotom, kako su članovi njegove sekte shvatili njezina načela, i bunio se protiv nečasnih sredstava u borbi, naročito protiv pamfleta. Svoj pristanak uz ta načela on objašnjava samo razočaranjima u životu: — »da sam i ja mogao biti valjanim suprugom, ne bi nikada bio ustrajao ove sekte«.

Dok se Lazarević zadovoljava da s nekoliko riječi opiše efekat socijalističkih ideja u srbijanskom selu, dotle Kovačić naširoko prikazuje pristaše zagorske darvinističko-socijalističke sekte i razloge koji su ih doveli u nju:

»Pristaša je trebalo tražiti u daljnoj inteligenciji, u poluinteligenciji, pa i u najnižih slojevih pučanstva. U ovom posljednjem elementu bijaše lasan taj posao, jer po tih načelih imali bi prestati svi porezi, a osim toga dobilo bi se dosta imetka od bogataša, koji bi se izjednačili sa svakim grobarom i čizmokrpom. Osobito se

je računio ovim pristašom najnižega razreda silan imetak mjesnoga židovskoga kramara Nathaela i njegova »Wertheimerica«, to vrelo gavanova blaga u čitavom Zagorju!

U poluinteligenciji nicali su pristaše »socijal-demokracije« kano gljive u krugovih selskih krojača, bubnjara, serežana, isluženih lijenih vojnika, pak zatim među kartaši i pijanicami, kano i raznimi mjesnimi gizdelinčići i mudrijaši«.

Među prvim zaključcima Brančeve sekte bio je i taj da svi članovi imadu iz svojih soba ukloniti »takozvane svete slike«, a sam Tomaš Branac morao je napustiti redakciju sektina lista, jer nije htio da se u njemu štampa pamflet na mjesnoga župnika i njegovu gazdaricu. »Taj pamflet bijaše pisan onakvim stilom kakovim običavaju pisati vojnici svojim rođakom, znancem i ljubeznicam iz tabora, koji jedva štogod načrčkati znadu.« Tomaš Branac neće da se u list uvrštavaju pamfleti, radi dostojanstva samog lista, ali je njegovo mišljenje bilo odbijeno, s obrazloženjem: »U nas nema razlike međ prostaštvom i tobožnjom finoćom, među bogatstvom i siromaštvom«.

Iskustvo što ga je Tomaš Branac sa svojom sektom stekao bilo je: »Njegova sekta — to bijahu ludi vikači, koji će ga prvom zgodom, samo od želje i slavohleplja za imenom opozicije, izdati . . . Nolite jacere margaritas ante porcos . . .«

Neki pristaše Brančeve ladanjske sekte osjećali su već i klasnu svijest, ustajući protiv seljaka kao konzervativnog dijela društva. Sekta je dobila ime »Motika«, ali uz opoziciju:

»Krojač se protivi tomu, dokazujući da su poštovani cehovi svih kolikih majstorskih stališa prvi osnovali socijal-demokraciju, i on da mnije da će upravo najslabiju potporu naći u poljodjeljaca. Gdje će naš prosti čovjek napustiti vjeru, pak zatim visoku gospodu, i povjerovati da su Adam i Eva indijanski majmuni bili, te u tobožnjem zemaljskom raju orahe hrustali i lišće brstili!«

Ali, kad je došla opasnost, članovi sekte su spremni da dadu prisegu kako su bili zavedeni.

Najveća je međutim razlika između »Školske ikone« i »Ladanjske opozicije« u načinu kako su njihovi autori umjetnički zahvatili u materijal. Lazarević je svoju pripovijetku štampao navršivši 30 godina, kao staložen čovjek. On je tada već bio izgrađen, miran stvaralac, koji je svaki detalj svoje pripovijetke izrađivao s punom sigurnošću umjetnika koji znade što hoće da kaže i koji može da proračuna efekat svojih riječi. Kovačić je naprotiv bio tada plahovit, temperamentan mladić od 25 g., koji je pisao u navali ogorčenja i zanosa. zapadajući sad u plač, sad u nemoćan bijes, sad u proklinjanje. Lazarevićeva je pripovijetka napisana sva u jednom tonu, doimajući se svojim mirom i harmonijom, Kovačićeva je naprotiv izgrađena od sasvim raznorodnih elemenata: krajni realizam i bujna romantika, detaljno crtanje po naravi i upotreba banalnih literarnih rekvizita. Ali je Kovačić svoju novelu napisao u jednom dahu, ona je prožeta tolikim iskrenim ogorčenjem i bolom, da se ti manje vrijedni elementi lako zaboravljaju.

3.

Lazarevićeva »Školska ikona«, naročito ovaj odlomak o učitelju socijalistu, izazvala je različite komentare. Od tih komentara najznačajniji su Skerlićev i Halerov. Skerlić je podvrgao kritici Lazarevićev rad s ideološkog stajališta, a Haler sa stajališta estetike. Ali se u ukupnoj ocjeni ovoga odlomka obojica slažu. Skerlić, među ostalim, kaže: »Lazarević, nekadašnji negator i »novi čovek«, u mladomu učitelju je hteo da izobliči taj novi razorni duh koji obara stare svetinje, baca pod noge tradicije u kojima su naraštaji vekovima nalazili spokojstvo i pravac života. Ali taj seoski lucifer je do krajnosti nejasan, kao kakov zao duh u srednjevekovnim moralitetima. Ko je on i odakle dolazi? Šta misli? Čak mu se i ime ne pominje! I koji su ti njegovi zločini i gresi zbog kojih on navlači gnev i mržnju inače pitomog Lazarevića?... On nije odvratan, kao što ga je pisac hteo prestaviti i kao što su ga shvatili i žigosali svi naši mizoneisti i starovolje«.[4])

U svojoj raspravi o Lazareviću dr. Albert Haler kaže: »Imao je potpuno pravo Skerlić tvrdeći da je učitelj vrlo slabo ocrtan karakter, ali nije imao nikako pravo što se srdio na Lazarevića kao da je on to namjerno uradio. Lazarevićev umjetnički interes vas se iscrpao u crtanju bezazlene idile patrijarhalnog sela, te pisac nije imao više snage da snažno i umjetnički ocrta svijet novih ljudi kao kontrast idili. Mržnja prema hladnom intelektualizmu »nove

---

[4]) Pisci i knjige, II, 2 izd., str. 57.

nauke«, koja ruši prostosrdačnost i toplinu njegovog dragog svijeta, nije mogla da pokrene maštu kao što je to učinila ljubav prema patrijarhalnosti i tradiciji, i zato se drugi dio priče osjeća kao intelektualna i vještačka konstrukcija«.[5])

Već je Bogdan Popović u svome eseju »Jovan Skerlić kao književni kritičar« Skerlićev sud o Lazareviću proglasio pogrešnim, a Miloš Savković je u svojoj raspravi o Lazareviću proveo reviziju dosadanjih pogleda na ovog pisca. Međutim, i Savković u svome prikazu polazi uglavnom od Skerlića. I on prikazuje Lazarevića kao pjesnika patrijarhalne Šumadije i protivnika novih ideja, samo što on, za razliku od Skerlića, a u povodu iskustava što ih je Srbija doživjela, staje na stranu Lazarevićevu.[6])

Ako čovjek promotri »školsku ikonu« u vezi s Lazarevićevom ličnošću, zaboravljajući na čas diskusije o njoj, i ako uzme u prvom redu u obzir Lazarevićevu tehniku u ovoj noveli, doći će do drugih rezultata negoli su oni do kojih su došli Skerlić i Haler. Niti je taj učitelj u »školskoj ikoni toliko nejasan, niti ga je Lazarević prikazao nesimpatično, niti se na osnovi ovoga odlomka može zaključivati da je Lazarević bio neki reakcionarac, protivnik svega što je napredno.

Haler se slaže sa Skerlićem u tome da je ličnost učitelja nejasna, neizrazita, i da u njoj nema ni izdaleka one živosti koju nalazimo u Bazarovu Ivana Turgenjeva. Ali, da li je Laza-

---

5) Život i rad 1929 (knj. III), 420.
6) Misao 1933.

rević uopće htio da dade u svojoj pripovijesti takvu punu, živu ličnost? Da li bi takva ličnost učitelja, nakon svega onoga što je pisac u svojoj pripovijesti prije toga iznio, bila uopće prikladna, i ne bi li ona, potpuno razrađena i zaokružena, u čitavom sklopu pripovijetke bila odviše glomazna, pomičući središte pripovijetke na krivo mjesto?

Svoju »Školsku ikonu« ispripovijedao je Lazarević — kao što i najveći dio svojih pripovijesti — u prvom licu. Ali to ne znači da je on bio taj koji je sve to doživio i na koga se odnosi sve što je tako ispričano. Na jednom mjestu ove pripovijetke zove glavnog pripovjedača njezina doduše jedan seljak »seljače i gospodine«, i to bi bio dokaz da pod pripovjedačem priče pisac razumijeva sam sebe. Međutim, kad bi i bilo tako, Lazarević ne priča ovdje kao intelektualac, liječnik, nego kao stanovnik sela, pa su i pogledi, i mišljenje, i opažanja što ih on tu iznosi samo izražaj načina kako misli i osjeća cijelo selo. Lazarević nije događaje u svojoj pripovijesti prikazao onako kako bi na njih gledao on kao obrazovan čovjek iz grada, nego onako kako na njih gleda seljak koji živi patrijarhalnim životom. Ove činjenice nije Skerlić zapazio, i zbog toga je o Lazareviću izrekao neke opaske koje nisu ispravne. Problem što ga je Lazarević u svojoj »Školskoj ikoni« htio da riješi bio je: kako se seljaka, koji su dotad živjeli mirnim, patrijarhalnim životom, doimaju misli o socijalnom preobražaju, i njihovi nosioci. Da može ostati što objektivnijim, on nije htio da lično zahvata u same događaje

pripovijetke, već je sve ispripovijedao s gledišta seljaka. Naročito je tu metodu upotrebio u odlomku o učitelju.

Lazarevićev je učitelj u Školskoj ikoni neizrazit, nejasan — no to nije posljedica nedostatne umjetničke snage piščeve (kako je mislio Haler), ili posljedica Lazarevićeve mržnje prema takvim ljudima (kako je mislio Skerlić), već naprosto posljedica činjenice što je Lazarević o učitelju iznio samo ono što su na njemu i u vezi s njime mogli da zapaze seljaci među kojima je taj učitelj boravio. Da je pisac htio učitelja bolje objasniti, on bi bio dao puniju ličnost, ali bi ona onda za sklop cijele pripovijetke bila neprikladna. Upravo u ovome odlomku, u kome su toliki kritičari nalazili dokaz za ograničene umjetničke sposobnosti Lazarevićeve, vidi se njegov fini umjetnički instinkt. A toga učitelja, koji je po sudu Skerlićevu tako izobličen, osvjetlio je Lazarević s toliko strana kao ni jedno drugo svoje lice!

Najveći dio »Školske ikone« ispričan je u prvome licu, i u njoj se uglavnom iznosi ono što je to lice čulo i vidjelo. Međutim, kad je govor o učitelju, Lazarević se ne zadovoljava s onim osvjetljenjem u kome je ispričana cijela pripovijetka, već upotrebljava tako reći sve one metode kojima se služi moderni filmski režiser da dade što puniju sliku ljudi ili predmeta. Kao što filmski režiser daje praviti snimke jednog istog lica u različitim udaljenostima i u različitim položajima, tako je i Lazarević, umjesto da sam zahvata u događaje, dao da o učitelju

govore različita lica. Ličnost učitelja i njegov dolazak u selo, pa neke njegove susrete sa seljacima, prikazao je glavni pripovjedač priče. Međutim, da slika učitelja ne ostane jednostrana, Lazarević daje da i sam učitelj govori o sebi. Zato je unesen u pripovijetku onaj njegov list prijatelju. U daljnjem nastavku pripovijetke — tamo gdje se iznosi učiteljev razgovor s Marom — čitamo ono što je u vezi s učiteljem čuo i vidio drugi seljak, Pavao Đerić. A na završetku pripovijetke čitamo opet ono što je o učitelju govorio treći seljak, Ilija Teovilović. Ali ni to nije posljednje osvjetljenje kojim je Lazarević osvjetlio svoga učitelja. O tom licu govori i sam pop, riječima: »Ja zatvaram oči, a divno vidim da je drugi svijet nastao. Dođe učevan čovjek s kojim ja nijesam smio ni govoriti. Vidim da mu ne valjaju poslovi što radi, ali gdje ja, prost čovjek, smijem udariti na nauku! Nemoj, oče vladiko, držati više prostih popova, kao ja što sam, što sam bio«.

Ličnost učiteljeva nije ni time posve objašnjena, ali ovo svijetlo što ga je Lazarević s više strana na nj bacio dostaje za onu svrhu koju je pisac htio postići: da pokaže što su na učitelju zapazili seljaci i što je on za njih mogao da znači prema onome što su vidjeli. Svako bi dalje objašnjavanje sliku učiteljevu učinilo bliskijom, ali bi kvarilo efekat cjeline i podalo noveli drugo značenje, a ne ono što ga je ona po namjeni piščevoj trebala da ima.

Da li je, međutim, Lazarević izobličio toga učitelja, kako je tvrdio Skerlić? Čovjek koji bez pristranosti pročita cijelu pripovijetku, neće steći taj dojam. Taj je Lazarevićev učitelj

mlad čovjek, koji živi među knjigama, koji polazi na selo kao neki misionar — ali koji je nespretan, jer ne pozna života, jer ne zna da se snađe među ljudima i da se prilagodi prilikama. On nije pravo ni upoznao ljudi među kojima treba da živi, nije pravo ni pokušao da radi, a već je razočaran, odalečuje se od svega sela, i za svoj neuspjeh baca krivnju, naravno, na drugoga. Način kako ga je Lazarević prikazao pokazuje da on prema njemu nije osjećao mržnje, nego više samilost radi njegove bespomoćnosti. Pa ako iz Lazarevićeva pričanja izbija za tog učitelja nešto nepovoljno, to je više ironija negoli nenaklonost. Ako u pripovijesti i imade dijelova koji govore u prilog Skerlićevu shvatanju, ne treba zaboraviti da to pričaju seljaci kojima se učitelj svojim vladanjem doista mogao pričiniti nekim čudovištem. Ali u razgovoru s kovačem, na mjestu gdje učitelj ustaje protiv seljaka koji bije marvu, u razgovoru o amerikanskim plugovima, taj je čovjek samo simpatičan. Lazarević to ne krije — jer onda tih epizoda ne bi iznosio! Čak i iz popovih riječi, koje su već u ovom članku navedene, izbija crta poštovanja prema njemu. Na završetku pripovijetke, gdje se kaže: »Neće on, seljače, nikad sreće imati«, mogla bi se naslutiti antipatija Lazarevićeva prema tome licu. Ali ne valja smetnuti s uma da tih riječi ne govori direktno pisac, nego i opet seljak koji je doživio Marin bijeg, požar škole, popovu smrt — i koji ne može da zaboravi da je učitelj u svemu tome najveći krivac.

Prikazujući događaje u »Školskoj ikoni«, Lazarević tako ne samo nije izobličivao, nego

je nastojao da bude što objektivniji: nije toliko ulazio sam u događaje, nego je iznio ono što su različiti ljudi s različitih mjesta mogli da vide. — Sasvim je drugačiji način Kovačićeva pripovijedanja. Kovačić pristupa k licima sa svom simpatijom ili antipatijom koju može čovjek osjećati prema živim ljudima. On naglašuje i podvlači ograničenost, egoizam i stališku uskoću svoga seoskoga župnika. On priča čitavu bolnu historiju svoga Tomaša Branca, da može onda iz nje izvesti što potresnije efekte. On iskaljuje sav svoj bijes i prezir prema ladanjskome gospodinu Pepu i svima onima koji su pristali uz učitelja socijalistu samo zato, jer su držali da će možda na taj način moći da zadovolje svoje sitne osvetničke planove ili ispuniti kojekakve mutne i prljave prohtjeve. Dok je u Lazarevića popova kći Mara prikazana dosta površno, jer sklop pripovijetke nije ni iziskivao detaljnije ocrtanog lica, dotle je Kovačić Sofiju Brančevu obasjao sa svih strana: i kao ponosnu, tankoćutnu djevicu, i kao djevojku koja ljubi svim žarom svoga srca, i kao ženu, koja, prevarena i razočarana, pada u grijeh. — Pa dok je Lazarević ostavio da sam razvitak njegove pripovijetke jasno kaže ono što je on njome htio reći, Kovačić to kaže otvoreno: Nolite jacere margaritas ante porcos.

4.

Po Skerlićevu shvatanju, Lazarević je bio čovjek koji je u mladosti pristajao uz ideje Svetozara Markovića, a poslije je, u najvećem dijelu svoga pripovjedalačkoga rada, iznosio

samo svoju odvratnost prema novome i svoju čežnju za starim. Uistinu, da li je to baš tako?

Težište Lazarevićeve pripovijetke »Školska ikona« nije — kako je to Skerlić shvatio — u alternativi: staro ili novo, s odlučnim Lazarevićevim stavom na stranu staroga, nego u problemu: na koji način treba primati nove misli, ako su one potrebne, a da se pri tom ne uništi od staroga ono što je dobro. Najveći dio onoga što u njegovoj noveli hoće da u selo unese učitelj u stvari je dobro, ali on to uvodi tako rđavo da za sobom ostavlja samo zlo. Tu potrebu novoga osjeća i sam pop, i izriče to u svojim riječima vladici.

Skerlić svega ovoga nije jasno uočio, i zato je neispravna njegova ocjena Lazarevićevih djela, kao što i ocjena Lazarevićeve ličnosti uopće. Lazarević nije — kako je to istaknuo u svojoj pomenutoj studiji M. Savković — bio neki mekušac, koji se utjecao okrilju majke i porodice, nego je bio čovjek koji je shvatao probleme svoga vremena i nastojao da im muški gleda u oči, i uz opasnost da će ga u njegovoj zemlji, gdje je vladala sveopća trka za novim, smatrati reakcionarcem.

Lazarević nije bio čovjek koji bi u zrelim godinama napadao ideale svoje mladosti, nego je samo osuđivao način na koji su dogmatici htjeli da ostvare te ideale. U jezgri svoga gledanja on nije ustao protiv pogleda Svetozara Markovića, nego je stvarno i u zrelim godinama tražio ono što je tražio i ovaj. Svetozar Marković bio je u očima svojih suvremenika neki revolucinarac. Međutim, osnovna misao njegove knjige »Srbija na istoku« nije misao o potrebi

revolucije, nego upravo obrnuto: razmišljanje o tom što treba učiniti da se spriječi revolucija, koja će u Srbiji neminovno nadoći, ako i u nju, po evropskom uzoru, prodre sistem kapitalističke proizvodnje. Svetozar Marković je nastupao oštro — ali ne prema starom, patrijarhalnom uređenju Srbije, već prema onim novotarijama koje su dolazile u zemlju pod firmom civilizacije (birokracija, novčano gospodarstvo) i koje su prijetile da će uništiti stare zadruge i seljaka uopće. Vjerujući da se na osnovu staroga zadružnoga života, uz neke nadopune što ih je iziskivalo vrijeme, dade provesti pravilnije društveno uređenje, Marković se postavio na obranu onoga što je staro i dobro, a ustao protiv svega što je novo, a može da unese samo poremetnje. — Laza Lazarević nije u svojoj »Školskoj ikoni« tražio ništa drugo nego ovo isto što i Svetozar Marković. Prema tome, on je ostao na njegovoj liniji barem onoliko koliko su na njoj ostali njegovi sljedbenici u politici.

U svome eseju o Lazareviću Skerlić je među ostalim rekao: »— zato nam je i tako dalek i svakoga dana sve nam dalji biva«[7]). Skerlić, kao racionalist, nije mogao da sasvim uđe u suštinu Lazarevićeve ličnosti, i zato ga nije pravo razumio. Ali, ako prodremo u jezgru onoga što je Lazarević htio da kaže, i ako s time uporedimo ono što se s nama dešavalo kroz posljednjih stotinu godina, osjetićemo da Skerlić ni u ovome nije imao pravo, i da u Lazarevića ima i danas elemenata koji pobuđuju na razmišljanje. A tako je i s Kovačićem.

7) Pisci i knjige, II (izd. g. 1922) str. 62.

Smješteni na raskrsnici između istoka i zapada, mi smo u tom nezgodnom položaju, da s nama snažno vitlaju utjecaji sa sviju strana. Bez dovoljno iskustva u životu moderne civilizacije, mi obično naglo planemo oduševljenjem za sve ono što je novo i što se na prvi pogled čini ispravnim. Zato među nama vidimo sve mogućnosti: od gotovo nepomičnog srednjeg vijeka u velikom dijelu naših krajeva, do trke za najnovijim ideologijama sa zapada i s istoka. Pa dok u drugim zemljama, s harmoničnijim životom, nove ideologije, ako su nikle iz stvarnih potreba, ipak donose nešto korisno, kod nas one izazivaju ponajviše poremetnje, umor i pustoš.

Lazarević je doživio prvu ovakvu snažnu navalu novih ideja u dotle patrijarhalnu Srbiju, te je isprva, po Skerlićevu prikazivanju, bio njihov pristalica. Kovačić je u isto doba osjetio prodor tih ideja u Hrvatsku, i čini se — barem prema njegovim feljtonima — da je s njima simpatizirao. Ali su oni obojica — svaki na svoj način — shvatili do čega dovodi kad se ideje — makar u svojoj jezgri i ispravne, ali nikle na drugačijem zemljištu — primjenjuju doslovce u atmosferi gdje su ljudi živjeli svojim zasebnim životom. Ni jedan ni drugi nisu istupili kao reakcionarci —kako je to za Lazarevića tvrdio Skerlić, — nego kao ljudi koji su promatrali kakav su efekat ideje socijalizma, darvinizma itd. proizvele u našim ljudima sedamdesetih godina. Rezultati do kojih su oni došli ne znače toliko osudu samih ideja, koliko konstataciju da su one, onako kako su unesene u naš patrijarhalni ambijenat, u kome je sve-

ćenik bio glava i u duhovnom i u materijalnom pogledu, u dušama izazvale samo zabunu. Da Lazareviću nije bilo toliko do osude samih ideja vidi se po tom što je dao da njegov učitelj iznosi mnogo vrijednih i naprednih misli. Kovačić pak kaže u svojoj »Ladanjskoj sekti« na jednom mjestu otvoreno: Sada se je Tomaš mogao osvjedočiti koli je lasno naći pristaša za jednu ideju, ali i koli je mučno naći pristaša što će ideju proniknuti i razumjeti.

Polazeći uglavnom od sličnih konstatacija, Lazarević i Kovačić pošli su ipak svaki svojim putem s obzirom na ono što su htjeli da naglase. Lazarević je prikazao u prvom redu one poremetnje što ih je u dobrim i naivnim dušama seljaka izazvao nosilac socijalizma. Taj je čovjek, po prikazivanju Lazarevićevu, bez obzira na svoje čestite namjere, doveo do propasti upravo one ljude koji su u selu bili najbolji. Bespomoćni Lazarevićev ideolog novog socijalnog uređenja nije vidio kako je u svijetu u koji je došao i koji on hoće da preporodi, na neki način već ostvareno ono što bi on tek htio izvršiti. Lazarevićev seoski pop, sa svojim čvrstim kršćanskim moralom, ostvario je u svome selu — bez radikalnih novotarskih fraza — neku idealnu kršćansko-komunističku općinu. Pa i pitanja higijene i racionalnoga gospodarenja koja u svome radu nabacuje mladi zanesenjak nemaju apsolutne vrijednosti, jer sve zavisi od prilika u kojima se što radi. — Kovačić pak, sa svoje strane, ne opisuje toliko ambijenta u kome radi Tomaš Branac, nego više opisuje njega i njegove pristaše — i dolazi do zaključka da su to sve bili ljudi sumnjivih moralnih i inte-

lektualnih kvaliteta, kojima su nove ideje služile samo kao maska za lične ciljeve. Nosilac novih misli, pošteniji i pametniji od svih onih koji se oko njega kupe i među kojima on mora da živi, imade i nesvijesno da posluži tim inferiornim tipovima. Ali su rezultati do kojih dolaze Lazarević i Kovačić ipak isti: U poremetnjama koje u našim zemljama nastaju radi toga što se odviše naglo unose u naš ambijenat nove ideje, stradaju uvijek samo najbolji. U Lazarevića tako pogiba najbolji reprezentant staroga, seoski pop; u Kovačića pak Tomaš Branac, idealni nosilac novoga, umire u snijegu, smrznuvši se, dok se njegova kćerka Sofija, idealno žensko biće, utapa u Krapini. Seoski pak vlastelin Pepo, tipični naš seoski političar, povećava poslije svega toga broj svojih parcela na dvostruko.

Ni Lazarević ni Kovačić nisu, prema tome, istupili toliko kao borci protiv novih ideja (iako o njima govore skeptički), koliko su naglasili primat duše: ako neka ideja, makar u jezgri i opravdana, može da u dušama izazove više potresa negoli korisnih efekata, treba je napustiti ili je provoditi s oprezom. Nisu ljudi zato da se na njima provode ideje, nego su ideje zato da pomognu ljudima. Lazarević i Kovačić gledali su svoju zemlju, kroz vjekove konzervativnu, punu praznovjerica, s ljudima koji će svaku misao shvatiti samo toliko koliko se oni mogu njome okoristiti, i rekli su: nemojte bez potrebe dirati u unutarnji mir svoje zemlje, jer ćete joj nanijeti samo zlo — ili ćete, s druge strane, stradati sami.

Tu nije toliko pitanje o samome socijalizmu, ili o banalnim već alternativama: staro ili novo, već o problemu: kako naša zemlja, u svojoj duhovnoj strukturi, uopće stoji prema svim tim mislima koje k nama prodiru sa svih strana, i kako joj treba pristupiti da se, bez štete za nju i bez štete za idealne nosioce novih misli, ostvari ono što je doista potrebno. Ti problemi, što su ih ova dva pisca nabacila, ne znače ni konzervativnost ni reakciju, već znače nabacivanje osnovnog pitanja našega nacionalnoga života, koje je kroz posljednjih stotinu godina neprestano aktuelno: kojim putem treba da idemo, a da sačuvamo vlastitu dušu.

I Lazarević i Kovačić dolaze uglavnom na isto rješenje: treba vršiti svoju dužnost s iskrenom ljubavlju da pomogneš svome bližnjemu, bez obzira na sistem u kome živiš. Nakon svih nesreća, u »Školskoj ikoni« Mara nastavlja kao seoska učiteljica posao svoga oca, kome je i nehotice prouzročila smrt, a Tomaš Branac daje svojoj kćeri — kad su se otkrile sve gadne spletke njezina muža Pepa kojima ju je rastavio od zaručnika joj Vinka — samo jedan savjet: — »Kćerko, prenaglila si se kada si tako hitro odlučila poći za nj, sada ne možeš natrag. Ti jesi sada žena ovoga, i dok je on živ, drugomu možeš biti tek ljubeznicom, gdje će svaki na tebe prstom pokazivati. Sada nije druge, nego pokori se sudbini. — Vi se rastaviti nećete, ti moraš udovoljavati savjesno bračnim dužnostima i u tome tražiti utjehe«.

Ovo, naravno, nisu nikakva rješenja kad dolaze u konflikt različiti nacionalni interesi, dru-

štveni i privredni sistemi. Ali su i Lazarević i Kovačić uočili jedan važan problem u vremenu kad je on u naše zemlje provalio svom svojom težinom, i postavili su pitanje: hoćemo li jednostavno kopirati svaku novu misao kako ona dolazi do nas, i izazivati lomove u našim najboljim dušama, ili ćemo gledati da je unesemo na način kako to najbolje odgovara našim prilikama.

Zapisi o književnoj publici

I.

U »Vijencu« g. 1876 objavljena je statistika pretplatnika toga lista, kojoj je cilj njezin sastavljač, Ladislav Mrazović, objasnio ovako:

»Za svaki je list važno znati: kud mu se ponajviše nalazi čitatelja, kakova li su stališa i zanimanja. Prema tomu imaće on u mnogočem udesiti svoj rad.

Još je važnije za list književni da drži smotru nad svojimi čitatelji, da vidi koji ponajviše uza nj prijanjaju. Pogotovu je pako ne samo zanimivo, nego upravo znamenito razvrstati pretplatnike »Vijenčeve«, pošto se može reći da sve što iole mari za hrvatsku književnost drži i čita ovaj list — ne možda zato, jer je izvrstan, nego što je j e d i n i hrvatski književni list. Podaci su ovi mnogo važniji sa svoje negativne strane, jer nam ukazuju cilj, kamo nam svu djelatnost uprijeti valja.

Punim pravom možemo suditi po raširenju našega lista na domak naše književnosti uopće. O neznatnu broju pretplatnika od nešto preko

1450 jedva može obastati jedan list kao što je »Vijenac«, uz zamašne zahtjeve koji se na nj stavljaju, kamoli da obastane cijela jedna književnost — pa ipak je već i u tom broju izražen ogromni napredak prema minulim godinama, kadno se je krug čitatelja vrtio između šest do sedam stotina«.

Iz citiranih se rečenica vidi zašto je ta statistika uopće pravljena. Bilo je to vrijeme kad su se — nakon osnutka Jugoslavenske akademije, zagrebačkoga sveučilišta i preporoda Matice ilirske — postavljali solidni osnovi hrvatskom kulturnom životu, i kad se smatralo patriotskom dužnošću podupirati književnost. Trebalo je dakle promotriti koji su krajevi u tom pogledu najpatriotičniji, i koji staleži podupiru hrvatska kulturna nastojanja.

Puštajući po strani Mrazovićevu podjelu »Vijenčevih« pretplatnika s obzirom na krajeve iz kojih se oni rekrutiraju, iz te statistike vrijedno je iznijeti ono što njezin sastavljač spominje o staležu i zvanju tih pretplatnika:

»Po s t a l i š i h teško je posve točno podatke skupiti, nego tek približne.

Najveći kontigent, sa 240, daju đ a c i srednjih i viših učilišta. U č i t e l j a pučkih i profesora viših i srednjih škola 118.

Č i n o v n i k a u najširem smislu, u civilu i Krajini, počam od bana pak do pisara, političkih (razumijevajući i općinske), sudbenih, brzojavnih, financijalnih 145, doista užasno malen broj. Među ovima ima 7 podžupana, 6 kotarskih pretstojnika (krajiških), 2 gradska načelnika, 1 septemvir, 2 prisjednika banskog

stola, 32 suca, 16 općinskih bilježnika (od 220), pet školskih nadzornika (izmed 14), itd.

Znatan je broj svećenstva, sa 184, nu tu je malo višega svećenstva: 5 biskupa, 16 kanonika, a 103 župnika, prebendara itd., i 60 kapelana. Gospođa i gospodična, med kojima ima mnogo učiteljica, 153. Odvjetnika 21, liječnika 16, mjernika 11, vojnika 48.

Čitaonica i inih društava 101, a raznih, ponajviše školskih knjižnica 42. Ovo je znatan broj zavoda, gdje list najmanje toliko čitatelja nalazi, koliko ima pretplatnika, a tu još nijesu u računu kavane (do 30), gdje se list mnogo čita.

Napokon ne smijemo zaboraviti i na naše velikaše, grofove i barone, koji su zastupani sa vrlo uglednim brojem od — 8 pretplatnika.

Što nam još preostaje? Otprilike njih 300, i u tom broju imate tražiti naše vlastele, naše trgovce, naše obrtnike, i sve napose neimenovane ine stališe. Ako bi nas svi predašnji brojevi mogli udovoljiti, ovaj posljednji doista je najžalosniji, jer pokazuje da najbrojniji, a i najvažniji stališi još veoma slabo u» hrvatsku knjigu prionuše, tu žalibože gospoduje još sveudilj inostrana književnost, bud njemačka, bud talijanska.

Iz ovih brojevnih podataka vidi se gdje je naš list, a jamačno i cijela hrvatska književnost, najviše korijena uhvatila, i odakle joj najveća pomoć pritiče.

Uvaže li se sve okolnosti, uzmu li se u obzir kako su zastupani u tom iskazu pojedini staleži i pojedina mjesta, tad će svatko uvidjeti

da bi naši listovi i naše knjige vrlo lasno imale — da malo rečemo — dvostruki broj kupaca negoli što ga imadu. Vrlo bi zanimivo bilo da i drugi književni, pak i važniji politički listovi slične iskaze sastave. Tim bi se pokazalo kamo nam radnju uprijeti valja da put prokrčimo hrvatskoj književnosti i našemu duhu. A da možemo zaviriti u prenumeracije naših knjižara, koji većim dijelom njemačkoj i talijanskoj književnosti put prokrčuju, našli bi tude žalosnih, ali poučnih podataka, jer bi konstatirali da »Bazar«, »Gartenlaube«, »Über Land und Meer« i možda »Kikeriki« imadu više pretplatnika u Hrvatskoj nego po koj' hrvatski list!«

Ladislav Mrazović postavio se bio na stajalište: broj »Vijenčevih« pretplatnika znači ujedno i veličinu hrvatske čitalačke publike; staleži iz kojih se rekrutiraju pretplatnici na »Vijenac«, sačinjavaju ujedno i tu publiku.

Bez obzira na to da li je ovo stajalište sasvim opravdano, iz navedene se statistike vidi koliko je Mrazović ostavio dragocjenih podataka za proučavanje stanja u kome je morala da se razvija hrvatska književnost. U decenijima iza rata bilo je mnogo rasprava o tzv. književnoj krizi. U diskusijama o rđavom stanju hrvatske književnosti, s obzirom na prođu knjiga, jedni su svaljivali krivnju na nemar publike, a drugi na malenu vrijednost domaće literarne produkcije. Iz Mrazovićevih se podataka međutim vidi da tzv. kriza, koja se očituje u slabom kupovanju knjiga, nije produkt poratnih vremena, nego da je tako reći trajan elemenat u životu hrvatske literature, pa tužaljke o malenom broju pretplatnika na književne li-

stove i o nemaru publike za domaća literarna djela susrećemo periodički kroz čitavih stotinu godina pomlađene hrvatske književnosti. Zapisi što su ih pojedini hrvatski pisci ostavili o hrvatskoj književnoj publici u različitim razdobljima njezina života, među sobom su veoma slični.

Za vrijeme ilirizma, kad pravog knjižarstva u Hrvatskoj još nije ni bilo, književnik je raspačavao knjige pomoću prijateljskih veza, sretan, ako je mogao pokriti štamparske troškove[1]).

U svojim pismima Stanko Vraz govori o zagrebačkim knjižarima: »Ovdješnji knjigarnici su sami izdajice, poturice, neprijatelji ilirštine, primaju naše knjige, pa jih pobacaju po kutih, gdje bi čekale do dana uskrsnuća, ako ih mi za nekoliko godina opet zahtijevali ne bi«. — »Ovdješnji su knjigotršci cincari, švabe, ljudi iza črne gore«. — Ali ni sistemom pretplate nije si književnik u to doba mnogo pomogao; velik broj pretplatnika, kojima su imena autori štampali u svojim knjigama, imao je ponajviše da služi kao reklama — kao dokaz za interes koji vlada za knjigu. U stvari, velik dio tih pretplatnika primio je knjigu, ali novce za nju nije poslao. Najveći dio svojih knjiga književnici ilirizma izdavali su uz gubitak.

U svojim zapisima opisuje Dragojla Jarnevićeva književnu publiku iz vremena ilirizma na ovaj način:

»Hladno čitateljstvo našeg ilirskog književenstva se mnogo za spisatelje ne skrbi, i svaki

1) Isp. Br. Vodnik: Hrv. preporodna knjiga u trgovini, Savremenik 1906, II.

izdavatelj jednoga djelca mora zadovoljan biti, da mu se troškovi plate. Ono ne pita kako će jedan pomnjivi pisatelj živjeti, već hladno za knjigu hvata i u njoj traži, ako je šta takova upisano, kroza što bi se moglo podučiti kako bi velikom imetku i dostojanstvu prispjelo«. — »Malo tko traži zabavljati duh i um i srce izobraziti; samo da jedan drugoga natkriliti može, prevariti, upropastiti i sve zlo mu pričiniti, to je zadovoljan«.

Na kraju svojih »Gusala i tambura« (god. 1845) objavio je Stanko Vraz popis pretplatnika na tu knjigu i uza nj dodao ovu bilješku: »Evo ti pregled imena od (p. n.) gg. pretplatnika i predbrojnika. Ja ih obnarodujem ovdje samo da pred svijetom pokažem tko je u nas potpora te naše mlade književnosti. Tko su dakle ti podupiratelji? Jesu li gospoda u skupocjenih odjećah, gospoda sjajući od zlata i dragog kamenja? Jesu li gospoda kojih riječ zapovijed je stotinam pokornih slugu? Jesu li gospoda pred kojih zvučnim imenom klanja se narod vrveći po novčanih dvoranah i bogatih trgovačkih kućah? Nema u ovoj knjizi imena nijednog između njih. A s kakvimi se dakle imeni mi sastajemo u ovih listovih? S imeni od gospode kojih kuće ne sjaju ni od srebra ni od zlata; s imeni od otaca kojih najveće je blago domovina i djeca odgojena teškim njihovim znojem i trudom u strahu Božjem i u ljubavi prema narodu svom i čovječanstvu. Nema temelja ona od nekojih toliko puti pronošena tužba da je najveća zapreka bržeg napredovanja književnosti naše siromaštvo, zašto nju podupire baš samo isto siromaštvo ljudi koji polože danas

posljednji svoj novac na oltar književnosti, ne znajući hoće li moći sutra primiriti iste najsilnije potreboće materijalne«.[2])

Stanko Vraz našao je za tu svoju knjigu nešto preko 600 pretplatnika, upotrebivši sve moguće veze, i to je u ono doba bio najveći broj u kome se ozbiljna knjiga mogla raspačati. Od tog broja dao je Zagreb 221 pretplatnika, koji su pripadali ovim zvanjima: javnih radnika bilo je među njima 8, liječnika 7, oficira (nižih) 3, advokata 12, različitih državnih i gradskih činovnika 21, svećenika (župnika i sl.) 15, kapelana 7, bogoslova 34, filozofa 35, pravnika 6, srednjoškolaca 17, profesora 1, gospođa i gospođica 9, trgovaca i obrtnika 21, vlastelin 1, Zvanje preostalih 26 pretplatnika iz Zagreba nije u tom popisu točno određeno.

Slična statistika kao što ju je za »Vijenac« izradio Ladislav Mrazović objavljena je g. 1878 u istom listu i za Maticu hrvatsku, koja je iza g. 1874 počela da snažno radi.[3]) Godine 1877 imala je Matica 1299 članova, koji su prema zvanjima raspoređeni ovako: činovnici niži (s liječnicima) 394, niže svećenstvo 203, građani, trgovci, manji posjednici 218, viši činovnici (počevši od sudbenih vijećnika i vladinih savjetnika) 50, više svećenstvo (počevši od kanonika) 21, veliki posjednici 9, odvjetnici, odvjetnički perovođe, javni bilježnici 36, pučki učitelji, učiteljice, ravnatelji i nadzornici pučkih škola 78, učitelji srednjih škola i sveučilišta 112, đaci raznih škola 103, vojnici (i umirovljeni) 18, go-

---

2) Gusle i tambure, str. 185.
3) Vijenac 1878, str. 344.

spođe i gospođice 12, osnovne škole 15, srednje škole 2, društva, čitaonice, općine 28.

S obzirom na statistiku Matičinih članova konstatirao je »Vijenac« da su u tim brojevima naročito slabo zastupani: više činovništvo, više svećenstvo i veliki posjed.

God. 1896 imala je Matica hrvatska 11.525 članova, od kojih je po zvanjima bilo: svećenika 12,599%, državnih činovnika 10,829%, đaka 10,239%, trgovaca 8,711%, učitelja i učiteljica 8,555%, škola 7,779%, veleposjednika i posjednika 5,597%, gradskih i općinskih činovnika 4,954%, profesora 3,471%, privatnih činovnika 3,436%, obrtnika 3,375%, liječnika i ljekarnika 2,924%, čitaonica, knjižnica, društava 2,430, oružnika, vojnika, financ. stražara 2,255%, odvjetnika 2,002%, pisara i podvornika 1,996%, oficira 1,926%, gospođa i gospođica 1,809%, vlastelina 0,703%, gostioničara 0,598%, lugara 0,408%, javnih ureda 0,373%, dostojanstvenika 0,278%, književnika 0,269%, seljaka 0,2%, slikara i kipara 0,121%, bez označena zvanja 2,468%.[4])

Sličnu statistiku Matičinih članova za god. 1906 napravio je dr. A. Bazala. Te godine imala je Matica u Hrvatskoj i Slavoniji 4.831 članova. Od tog broja je 1097 otpalo na različite korporacije, a ostalih članova bilo je prema zvanjima: sudbenih činovnika 120, upravnih činovnika 106, šumara, veterinara, inžinira 107, financijskih i poreznih činovnika 96, poštanskih činovnika 21, željezničkih činovnika 9, potčinovnika i dnevničara 119, mjernika 62, poštara 25,

---

4) Vijenac 1898, str. 96.

gradskih i općinskih činovnika 291, privatnih činovnika 279, svećenika 460, odvjetnika i javnih bilježnika 145, sveučilišnih profesora 26, srednjoškolskih profesora 174, učitelja 325, liječnika 126, ljekarnika 73, trgovaca 384, veletržaca, veleindustrijalaca, bankara 16, obrtnika 196, posjednika i privatnika 230, vojničkih časnika 47, vojnika, oružnika, stražara 22, seljaka 18, sveučilišnih slušatelja 64, đaka srednjih i nižih škola 274, ostalih zvanja 98 (od toga književnika i novinara 9, a umjetnika 2). — Karakteristično je da je među sucima na višem položaju bilo malo članova: 1 septemvir i 4 vijećnika banskoga stola, među višim upravnim činovnicima 3 velika župana, a među svećenstvom 24 biskupa i kanonika.[5])

Ovakve interesantne statistike s obzirom na zvanje kupaca hrvatske knjige pravljene su inače rijetko. Ali, za razliku od toga, u svakom se deceniju — gotovo istim riječima — ponavljaju tužbe što ih je za vrijeme ilirizma izrekao Stanko Vraz.

Gajeva »Danica« imala je oko 600 pretplatnika. Vrazovo »Kolo« isprva isto toliko, ali je taj broj ubrzo pao na 200.

U vrijeme apsolutizma, govoreći o teškoćama s kojima se imao boriti »Neven«, njegov urednik Vojko Sablić zavapio je (g. 1853):

»Teško će se naći onoliko stotina duša u drugoj Evropi, koliko se nalazi miliona Hrvata. koji žive dan za danom, bez obzira na prošlost,

---

5) Dr. A. Bazala: Članovi Matice Hrvatske u Hrvatskoj i Slavoniji po zvanju i zanimanju. Glas M. H. 1908, str. 116.

bez pogleda na sadašnjost, bez nazira u budućnost, riječju, koji žive bez svrhe«.[6]) — A nekoliko godina kasnije (1857) okarakterisane su hrvatske književne prilike u istom listu: »Pisci i općinstvo, od obojih i oni koji pišu il' ne pišu, i oni koji čitaju il' ne čitaju, ili samo čitaju i ne kupiv knjige, sve to grakće jedno na drugo, pisci na općinstvo, što ne kupuje, a ovo na pisce što il' ne pišu, ili ako što ispišu, to ne vrijedi mnogo ili je pisanje teško za čitanje radi ovog ili onog, Bog ti ga znao kojeg uzroka[7]).

Slično je i u slijedećem deceniju. U »Naše gore listu« g. 1865 stoji na pr. ovo: »... mnogim je našincem, kao nekoč, tako i sada, hrvatstvo samo na jeziku, ali ne u srcu; gdje treba da pokažu i činom, što im jezik govori, nestaje tu svakoga rodoljublja. Da se polovica onih novaca što prolaze na njemačke časopise iz Hrvatske, obrati našim listovom, pa da vidiš, kako bi lijepo napredovali. Ali ovako: Perditio tua, Israel, ex te«.[8]) — A u pozivu na pretplatu za ovo godište stoji: »Kad' pregledamo popis naših pretplatnika, opažamo da je veliki broj visoke i niže gospode izostao, koj' bi mogao i lošiju knjigu podupirati — da bude bolja«.[9])

Riječi iz »Vijenca« g. 1876 navedene su na početku ovoga članka. Međutim, to nije jedina tužaljka ove vrste u tom listu, nego je cio njegov život, koji je trajao 35 godina, bio ispunjen neprestanom borbom za održanje. Prve godine

---

[6]) Neven 1853, br. 50.
[7]) Neven 1857, br. 42.
[8]) Naše gore list 1865, str. 154.
[9]) Naše gore list 1864, str. 292.

svoga života imao je list 1.633 for. i 53 novčića gubitka. Do godine 1874 »Vijenac« nije imao ni 1000 pretplatnika. Pod konac sedamdesetih godina taj je broj porastao po prilici na 1500, ali je još g. 1889 u jednom članku »Obzora« napomenuto kako taj list ni nakon 20 godina opstanka ne može dobiti 2.000 pretplatnika. Članak se »Obzora« svršava ukorom hrvatskoj inteligenciji, i onim istim povikom kojim je nekad slično razmatranje završio »Naše gore list«: Perditio tua, Israel, exte!«[10])

Godine 1897, uoči njegove tridesetgodišnjice, objavljen je u »Vijencu« apel »Recimo koju«, u kome stoji: Malo je bilo godina, a da Vijenac nije svršio s deficitom; bilo ga je i do 3 tisuće forinti. Zato valja da jedamput dođemo i opet pred hrvatsko čitaće općinstvo i da mu lijepo mirno i prijateljski kažemo: Želiš li, narode, da se »Vijenac« održi, a ti ga podupri pretplatom; ne potpomogneš li ga, godina 1898 biće u »Vijenčevu« životu — zadnja«.[11])

U toj svojoj trajnoj borbi za egzistenciju »Vijenac« je mijenjao i vlasnike, i urednike, i štamparije. Visina njegovih deficita nije uvijek objavljena, ali su dosta značajni i informativni oni brojevi što su u listu izneseni. God. 1883, nakon što ga je izdavala 10 godina, Dionička tiskara objavila je bilancu gubitaka i dobitaka, iz koje se vidi da je u tih 20 godina list bio sedam godina pasivan. Gubitak je iznosio:

Godine 1873	forinti	729,30
„ 1875	„	247,03

---

10) Obzor 1889, br. 5,
11) Vijenac 1897, str 820.

Godine	1877	forinti	578,64
„	1878	„	1.031,62
„	1880	„	1.089,85
„	1882	„	2.208,13

Aktivan bio je »Vijenac« g. 1874 sa 105.55 forinti, g. 1876 sa 226,68 forinti i g. 1879 sa 88,60 forinti. Cjelokupni gubitak Dioničke tiskare na »Vijencu« od g. 1873 do g. 1883 iznosio je 6.677,18 forinti.[12])

Potkraj svoga života »Vijenac« je — pored svojih unutrašnjih kriza, — bio i u trajnoj materijalnoj krizi. G. 1902 na pr. iznosio je gubitak Matice hrvatske na njemu više od 17.000 kruna. G. 1903 taj se deficit doduše snizio: prihod lista iznosio je 21.760, a rashod 24.050 — ali je Matica svejedno odlučila da mu uskrati dalju potporu, i list je propao.[13])

U 35 godina svoga života bio je dakle »Vijenac« aktivan samo 3 godine, za vrijeme Šenoine redakcije. Zato kroz sve te godine nalazimo u njemu samo jednom radosnije riječi, što ih je Šenoa izrekao u svojoj obrani od napadaja Petra Tomića na njegov list: »Jadnici, ne znate li da Vijenac ide polagano, al' sigurno, Jadnici, ne znate li da nam se list od dana do dana više širi, da ni jedan hrvatski ili srpski još nije imao toliko pretplatnika! (Vijenac 1876, str. 200).

Kao što su tužaljke zbog teških prilika hrvatske knjige u 19 v. bile jedna od glavnih tema u njoj samoj, tako se s tužaljkom završava i sam taj vijek. G. 1900 pisao je Ivanov u svome

---

[12]) Vijenac 1883, str. 788.
[13]) Vijenac 1903, str. 790.

»životu«: »Ginemo. Jedva vidljivo ulazi u naš organizam neki crv, koji podgriza i podgriza. Ravnodušje širi se sve više, na svakom polju. Iako je umjetnost i književnost ogledalo jednoga naroda, to nas mora zazepsti, kako je sav trud i sav napor uzaludan. Uzalud se nastoji elektrizirati općinstvo, uzalud pobuditi zanimanje za naš javni život... Ograničit ću se samo na našu književnost i umjetnost, koja stenje moguće najviše pod tim ravnodušjem. Nitko ju ne pomaže, mi smo zadovoljni što su nekako istisnuti švapski listići (Buch für alle ima još uvijek 11.000 abonenata), što se kriminalne pripovijesti, ubojstva, uhode i sablasti čitaju na hrvatskom jeziku. A što je najgore, žene se ne zanimaju, one koje su svagdje glavni čitalački kontigenat, kod nas pročitaju nekoliko njemačkih ili francuskih romančića, i to im je popudbina za život«.[14])

Slični tonovi produžuju se međutim i u književnost 20 vijeka. U Obzoru g. 1903 ima na pr. članak »O našoj čitalačkoj publici« s konstatacijama o jazu između hrvatske publike i hrvatske književnosti. Senzacionalnu literaturu — kaže se tu —, koju drugdje traži samo jedan sloj, u nas čita cijela naša publika, a i đaštvo: »Naša čitalačka publika u svojoj cjelini ne osjeća sa svojim piscima, sa svojim duševnim vođama ,ne zagrijava se za njihove ideje, ne provodi ih u život, ne manifestira ih. A mi imademo literarnih talenata kojima bi se podičila svaka literatura«.[15])

---

[14]) Život I, str. 196.
[15]) Obzor 1903, br. 237.

G. 1905 izdao je Matoš svoje »Oglede«, uz riječi: Hrvatska knjiga nema kritičara, nema čitalaca, nema kupaca.

U »Savremeniku« g. 1906 štampao je Milan Marjanović člančić »Hrvatske knjige u 1905 godini«, u kojem je opisao prilike u kojima rade hrvatski književnici. Većina hrvatskih knjiga izišla je te godine privatnom nakladom. Pisci, govori Marjanović, udare cijenu knjizi prema veličini knjige i trošku, i računaju da će s prodajom 300—400 primjeraka pokriti sve izdatke. Ali troškovi ostaju nepokriti — što znači da se u nas u 80% slučajeva ne proda više od 300—400 primjeraka. Možda se i raspača više knjiga, ali ljudi ne plaćaju. — Te su godine samo 3 knjige štampane u više od 1000 egzemplara, a sve ostale u manjem broju.

U svom članku »Naše knjižarske prilike i organizacija knjižarstva« (Zvono 1908) iznio je knjižar Radoslav Bačić svoja iskustva s publikom: »Ono malo knjiga što kod nas izlazi u nakladi od tisuću primjeraka, ne kupuju se, posuđene su, osjećaju se kano balast i vraćaju uz stereotipni izgovor: »da još i »Matica« leži nerazrezana«, stoga da nema smisla kupovati knjige koje se ne dospijeva čitati, itd. I uslijed toga nehaja i te indolencije događa se, da se i najbolje reklamirana knjiga, koja bi zaslužila obilnu prođu, proda tek u par stotina primjeraka. A i to uz najveći pritisak, uz »požrtvovnost« i uslijed apeliranja na patriotizam, kulturu, itd. — Potrebe, individualne potrebe štiva kod nas nema. Nemaju je ni roditelji, niti bude smisao za knjigu kod sina ili kćeri, jer je, po njihovu shvatanju, dosta i školskih knjiga«.

Sličan jauk zbog teških književnih prilika čuje se i u najnovije doba, na pr. iz članka Đure Vilovića u »Savremeniku« 1929, »Kad se nađe 3000 Hrvata«, u kome stoji: »Pojam Krize je preblaga, zašećerena, olaka i polutanska oznaka za stvarnost stanja u kom se nalazi naša knjiga«. — »Nema tome davno što sam u »Obzoru« dokazivao i dokazao da je naš književni konsum u prošlom deceniju optimistički izražen sa brojkom 30. Oni koji su pisali i izdavali knjige osjećaju kolika gomila optimizma leži nad tom brojkom. To znači da među neka četiri milijuna sugrađana ove države koji čitaju latinicu i poznaju naš književni jezik, jedva je njih tridesetak osjetilo potrebnim da vidi i sazna golu riječ svoga vremena i svoje sredine. Sve ono drugo za hrvatskog književnika predstavlja brojku — numerus ad fruges consumere natus. Ništa«.[16])

A to su, uglavnom, oni isti tonovi koji odjekuju hrvatskom književnošću kroz zadnjih stotinu godina. Prilike ni danas nijesu mnogo bolje, i samo agitacijom s različitim geslima, koja stoji izvan literature, mogu se održavati pojedini književni listovi.

»Vijenac« je g. 1876 iznio jedini tačnu statistiku svojih pretplatnika, a drugi to listovi iz kojekakvih obzira nisu činili — no iz onoga što je u njima objavljeno može se u približnim crtama dobiti slika o njihovoj publici. »Neven« je godinu 1858 svršio s ovom bilancom: Od tisuću ljudi koji su se početkom te godine bili javili kao abonenti, platilo je za cijelu godinu pret-

---

16) Savremenik 1929, str. 41—42.

platu njih 60, za tri četvrti godine njih 100, za pola godine 140, za jednu četvrt 190. — »Glasonoša« je g. 1865, kad je list bio na najvećoj visini, na 6.000 razaslanih poziva na pretplatu dobio 258 pretplatnika. Zadarska je »Iskra« g. 1891 na 900 razaslanih oglasa dobila 350 pretplatnika. Broj »Vijenčevih« pretplatnika, kako je već rečeno, kretao se u najboljim godinama oko 1500. I to je, po svoj prilici, najveći broj što ga je koji hrvatski književni list ikada dostigao, ako se širio vlastitim snagama. Bilo je, doduše, listova koji su dosegli i broj od 3000 pretplatnika (Hrvatska vila g. 1882, Književni jug. g. 1918), ali su ti listovi za taj broj pretplatnika imali da zahvale u prvom redu valu stranačkog ili nacionalnog oduševljenja što ih je digao. Čim se taj val splasnuo, spao je naglo i broj pretplatnika. Prosječan broj abonenata od kojega su hrvatski književni listovi živjeli kretao se između 500 i 1200, približujući se više donjoj negoli gornjoj granici.

Ono što je za hrv. knjigu posljednjih decenija 19 v. bio »Vijenac«, bio je za nju na početku 20 v. »Savremenik«. Značajni su neki brojevi iz njegova života. U prvoj svojoj godini (1906) imao je list 250 pretplatnika, i po prilici 5.000 kruna gubitka, g. 1907 iznosio je gubitak 2.693 krune, g. 1908 iznosio je 3.822 kr., g. 1909 iznosio je 760 kr., g. 1910 pak 1057 kr., itd. G. 1908 imao je list 1031 pretplatnika, g. 1912 1300, i oko tog broja kretao se uglavnom broj njegovih pretplatnika u najboljim godinama, — bilo ih je upravo toliko da list ne bi imao gubitka, kad bi svi pretplatnici uredno plaćali.

Koliko god su ovi brojevi mršavi, pohvatani odovud i odonud, može se iz njih zaključiti ipak dvoje. Prvo — da se ni jedan hrvatski književni list nije mogao duže vremena održati vlastitim snagama, nego samo potporom i žrtvama nekih društava i pojedinaca (Matica ilirska, Matica hrvatska, Dionička tiskara, Abel Lukšić, Ambroz Vranicani, Mijo Krešić, Društvo hrvatskih književnika). Drugi je zaključak — da je hrvatska publika mogla uglavnom da održava samo jedan književni list. Čim se pored glavnih književnih listova, »Vijenca« ili »Savremenika«, javio kakav drugi list, bilo zbog političkih, bilo zbog literarnih razloga, broj pretplatnika je padao, ali ni novi listovi nisu dobili tolikog broja pretplatnika, da bi od njega mogli živjeti. Tako je »Vijenac« osjetio na broju svojih pretplatnika pokretanje »Hrvatske lipe« (1875) i »Hrvatske vile« (1882 i 1883), kao i agitaciju pravaša protiv sebe, a »Savremenik« pokretanje »Juga«, »Književnih novosti« (1914) i »Književnog juga« (1918). Iako su novi listovi dobili isprva znatan broj pretplatnika, taj je broj redovno ubrzo opao, a teškoće su poslije toga osjećali i stari i novi listovi:

Može međutim da se nabaci pitanje: A čemu ovakvi brojevi? Zar od toga zavisi vrijednost hrvatske književnosti? Ako čovjek imade pred očima samo umjetničku vrijednost literarnih djela, onda ovaki podaci nemaju mnogo smisla. Sa stajališta estetike egzistiraju samo književna djela, prema njihovoj stvarnoj vrijednosti, bez obzira na to kako su se ta djela proširila i kako ih je publika primala. Ali za onoga

koji hoće da promotri život književnosti, u njezinim borbama za proširenje i održanje, važni su, osim samih književnika i njihovih djela, također i oni koji ta djela primaju, kojima su ona namijenjena. Od svih područja umjetničkoga stvaranja, književnost najviše reprezentira socijalnu pojavu, jer ona najlakše prodire u najšire slojeve naroda. U tom pogledu čine književnici, njihova djela i njihova publika jednu cjelinu, jer jedni zavise od drugih. S toga su stajališta za poznavanje književnosti, pored umjetničke vrijednosti djela, procesa njihova stvaranja itd., važna i pitanja: Tko je održavao neku književnost? Za koga je ona pisana? Kako je neki narod ili dio njegov reagirao na nju? Kako ta književnost stoji prema društvenom sloju koji je održava, a kako prema ostalim društvenim slojevima?

Svetislav Vulović, baveći se i književnom historijom i literarnom kritikom, već je g. 1879, u svom članku »Pojavi u najnovijoj našoj literaturi« (u Čupićevoj godišnjici) zastao pred pojavom da se srpski književnici tuže kako knjiga nema prođe, a ratne pjesmarice prodaju se bez agitacije i reklame u 100.000 primjeraka. Analizom došao je do ovog rezultata: »Literatura je srpska državnim razvitkom Srbije, državnom pomoću, nepravilnim sistemom škola, rodoljubnim poklonima i fondovima i privatnim usiljavanjem i naporom, veštački, pre vremena, pre prirodnih uslova, ne uporedo sa ostalim narodnim životom, izazvana, stvorena i na tome temelju razvijena. Oko šezdeset godina razvija se literatura ovako neprirodnim pravcem; a kad se dalje nije moglo, nastao je

drugi ekstrem, koji je pao u deo našem vremenu, a to je: žudnja da se opet veštački i silom što pre i što brže stvori i čitalačka publika, da ne bi propao nagomilani umni kapital manjine«.

A to nije više optužba publike, nego više optužba same književnosti, ili, u neku ruku, optužba društvenih prilika. Važnost književne publike za proučavanje književnosti isticao je i Müller-Freinfels, a po Sakulinovoj sociološkoj metodi za proučavanje književnosti postaje publika — njezin način života, njezini vidici i lektira kakvu ona prima — osnovni princip za razdiobu pojedinih književnih perioda. U jednom svom članku (»Bücher und ihr Publikum«) kaže Müller-Freinfels: Sa sociološkog stajališta, literatura nije samo ono što se piše i štampa, nju se mora i čitati. Knjiga koju nitko ne čita u kulturnom je pogledu sasvim bez značenja.

Kako, prema svim tim problemima, stoji hrvatska književnost?

Da se na ova i slična pitanja može potpuno i ispravno odgovoriti, bilo bi potrebno da se znade mnogo toga što je danas za najveći dio hrvatske književne prošlosti već nemoguće znati: u kojem su se broju štampale hrvatske knjige i hrvatski časopisi? Kako brzo su se raspačavale naklade hrvatskih knjiga? Koliko su se te knjige i časopisi čitali? Kakvu funkciju su u popularizaciji hrvatske knjige vršile različite školske, javne i privatne biblioteke? Što je još najvažnije, bila bi nužna u prvom redu povijest hrvatskoga društva, njegovi različiti slo-

jevi, njihova ispreplitanja, miješanja, veze sa stranim društvima, itd.

Kad bismo primili mišljenje Ladislava Mrazovića da je broj pretplatnika na književne listove mjerilo za proširenost književnosti, onda bi zaključak, s obzirom na hrvatsku književnost, morao biti veoma težak. Sve ono što obuhvatamo pod pojmom »hrvatske književnosti« ograničilo bi se po svom utjecaju na broj od po prilici 1500 ljudi. Budući da u svakom deceniju imade barem toliko i literarnih kandidata, značilo bi da hrvatska književnost ostaje tako reći ograničena na same književnike, i da je ona, koliko je god mi na ovaj ili na onaj način uzdizali, samo tanka korica nad slojem nekulturnosti, nemara i apatije.

Između takvih rječitih tužaljki na publiku vrlo se rijetko čuje glas koji bi, kao što je to učinio Sv. Vulović za srpsku književnost, tražio krivicu i na samoj književnosti. Tako je M. Nehajev g. 1901, govoreći o prikazivanju šenoina »Zlatareva zlata« u Zagrebu i zanosu publike što ga je tada osjetio, napisao ove karakteristične riječi: »I kad to čitam na licu te »Široke« publike, kad osjećam kako oko mene živi i raste taj zanos, to osjećanje, onda moram da se sjetim sviju nas koji uzdišemo za zapadom, pripovijedamo o neshvaćanju i apatiji za književnost, borimo se o ideje i pišemo knjige s nerazumljivim naslovima... Stvoriti i opet veliko i jako, podati uspavanim osjećajima mnoštva izraz snažan i određen — stvoriti i opet stvoriti, to je eto sav problem našeg literarnog napretka[17]). — Na sličan način govorio je ne-

[17]) Nada 1901, str. 362.

što prije Nehajeva (u Vijencu) i Jakša Čedomil, uzimajući u zaštitu publiku: »Da se više pazi na publiku, da se malo više ljubi narod, a da pojedini pisci malo manje ljube sebe, mi bi bez sumnje imali manje časopisa ali bi oni bolje odgovarali svojoj zadaći. Kao što nemamo pravo zaustaviti čovjeka na putu da dangubi slušajući naše budalaštine, nemamo ni prava narodu za njegove novce mjesto duševne i estetičke hrane u književnim časopisima davati besmisleno maštanje, lude pisanije, i koji put malo otrova« (Vijenac 1900, str. 250). A Milan Marjanović, u svom članku »Naša književna izolacija«, u Hrvatskoj misli g. 1902, iznosi tvrdnju da mi imademo publiku, ali nemamo literature kakvu bi ona htjela. Činjenica što mnogi naši ljudi posižu za stranom knjigom Marjanoviću je razumljiva i opravdana: »U nas imade mnogo inteligentnih ljudi koji rado čitaju, ali njihova lektira nisu domaća, nego su to strane knjige. Pitajte o tom naše knjižare, pa ćete se moći uvjeriti da se u nas najnovije i znanstvene i beletrističke edicije strane (i francuske i talijanske i njemačke) vrlo mnogo kupuju, a još više čitaju. Naći ćete često ljudi, od kojih se zacijelo niste nadali, da poznaju svjetsku literaturu i da prate i najnovije pojave možda i više, nego velik dio naših književnika srednje ruke. Nemojte planuti na tuđinštinu, nego recite po duši: zar ne bi ti ljudi rađe čitali domaća djela te ruke — da ih ima? Zar bi bilo bolje da ostanu bez onih literarnih užitaka koje im ne može da dade domaća literatura? . . . Moramo jednom uvidjeti da mi imamo publike, ali da nemamo za nju odgovarajuće

literature, jer će napokon svaki inteligentan čovjek moći lako uvidjeti inferiornost i maljušnost ogromne većine naših knjiga prema stranima, a mi ne smijemo ga zatvoriti u uzan krug ove naše nevoljne zemlje, u ove naše jadne i zadušljive prilike, ne smijemo da mu suzimo horizonat, kad mu ga već ne možemo da proširimo.«

2.

Kad se govori o književnosti, obično se govori sa stajališta onog djela publike koji je literarno najobrazovaniji, ili sa stajališta samih producenata kulturnih dobara. Pri tom čovjek ima pred očima samo estetičke elemente književnih djela. U književnost prema tome redovno ubraja samo ono što imade određenu umjetničku vrijednost. Mi ponajviše identificiramo pojam »književni« s pojmom »umjetnički«. Pa tako se događa da sa sve većim stupnjem kulture sve više djela iz starijih razdoblja izbacujemo iz književnosti, a među književnu publiku ubrajamo samo one ljude koji su sposobni da se zagrijavaju samo za najviše umjetničke tvorevine.

Međutim, ako se postavimo na stajalište same književne publike, ubrajajući u nju sve one koji trebaju i čitaju knjigu, onda će naši vidici biti prilično drugačiji. Puštajući s vida estetičke kriterije, mi ćemo — barem provizorno — morati da u književnost uvrstimo sve ono što do čitaoca dolazi u obliku knjige ili revije. U tom pogledu treba prije svega dobrano revidirati brojeve o književnoj publici koji smo

dobili na osnovu broja pretplatnika što ih imadu književni časopisi.

Prije svega, broj onih koji se preplaćuju na časopise ne znači ujedno broj književne publike, jer se može uzeti da svaki pretplatnik dade svoj broj časopisa barem jednome od znanaca, rođaka, itd. Pored časopisa s izrazitom književnom vrijednošću, u Hrvatskoj je u posljednjih stotinu godina izlazio velik broj različitih kalendara, obiteljskih časopisa, pučkih revija itd., koji su svi imali svoju publiku. Pored časopisa, u Hrvatskoj su u 19 i 20 v. egzistirala različita književna društva koja su izdavala knjige (Matica hrvatska, Društvo Sv. Jeronima, Društvo hrv. književnika), a radili su kao izdavači i mnogi privatni nakladnici. Za raspačavanje knjiga teško je dati pouzdane podatke. Privatni izdavač nije gotovo nikad iskren niti prima piscu niti prema publici: piscu gotovo redovno tvrdi da se njegova knjiga slabo prodaje, a kupcu obrnuto. Može se općeno reći da su se knjige što su ih u Hrvatskoj pisci izdavali vlastitom nakladom štampale u 300 — 1000 egzemplara. Među knjigama za vrijeme ilirizma doživjela je na pr. velik knjižarski uspjeh satira Vladovita Zorca »Čudnovite diple«, koja je u nekoliko dana bila raspačana u 1500 komada, i moralo se prirediti drugo izdanje. Ali je to izuzetak. Stanko Vraz, koji je u to vrijeme svoje Gusle i tambure mogao da raspača u 600 primjeraka, mogao se smatrati zapravo sretnim, jer su čak i pred sam rat neki hrvatski pisci štampali svoje knjige samo u nekoliko stotina egzemplara. Od knjiga koje su u starije doba doživjele naročit

knjižarski uspjeh najpoznatiji su Freudenreichovi »Graničari«, koji su u kratko vrijeme bili raspačani u 3000 komada. Šenoa sa svojim »Sabranim spisima« nije imao naročite sreće, i samo je »Zlatarevo zlato« za piščeva života izišlo dva puta. Naprotiv, Kumičićeva su djela nailazila na dobru prođu, pa je na pr. »Olga i Lina« u jednom deceniju izdana dva puta. Od poznatijih pisaca veće su knjižarske uspjehe doživljavali: August Harambašić (»Ružmarinke«), Dragutin Domjanić, Mihovil Nikolić, Vladimir Nazor, Dinko Šimunović, jer su neka njihova djela u razmjerno kratko vrijeme doživljavala po nekoliko izdanja.

Za širenje i konsum hrvatske knjige imade najveće značenje Matica hrvatska. Od godine 1874, kad je reorganizirana, ona je uspjela da proširi u narodu na stotine hiljada knjiga. Dok je ona g. 1874, kad su pristupili k njenoj reorganizaciji, imala samo 400 članova, taj je broj g. 1877 iznosio 1299, a njezine su knjige g. 1880 već mogle da budu štampane u 5000, g. 1881 u 6000, g. 1891 u 7000, g. 1892 u 8000, g. 1893 u 9000 primjeraka, i taj je broj neprestano rastao, popevši se u godinama pred rat na 12.000 komada. Prema ovim brojevima gotovo iščezava sve ono što su u Hrvatskoj — prije rata — učinili privatni nakladnici. — Prilike poslije rata ne smiju se identificirati s predratnima, što se vidi i po tom, što na knjižarskom tržištu sve više prevladava privatni nakladnik, a književne institucije dobivaju sve više neko konzervativno obilježje, ograničujući se na izdavanje stvari koje privatni nakladnik

ne bi mogao izdati. Pored toga treba uzeti u obzir i to da je Zagreb iza rata imao uvijek po nekoliko književnih listova, različitoga pravca, pa ako svaki od njih i nije imao velik broj pretplatnika, opet je broj pretplatnika na sve književne listove zajedno bio prilično velik. Pa tako se može reći da se broj hrvatske publike, koja imade interesa za književnost, penje možda i do 10.000 — samo što se ona dijeli prema svojim simpatijama, interesima itd, na više grupa.

Međutim je bilo postavljeno pitanje, što su ga postavili već Vraz i Mrazović: tko podržava hrvatsku knjigu, kakva je socijalna pozadina na kojoj ona živi? Ladislav Mrazović, imajući pred očima samo književnost s izrazitom estetičkom vrijednošću, iznio je podatke iz kojih se vidi da su hrvatsku književnost u njegovo vrijeme održavali uglavnom samo intelektualci: đaci, nastavnici i nastavnice, nešto malo činovnici i veći broj nižega svećenstva. Svi ostali slojevi, naročito hrv. privrednici, bili su daleko od književnosti. Veći hrvatski gradovi (Zagreb, Osijek) imali su usto više pretplatnika na njemačke negoli na hrvatske listove.

Proširimo li okvir književnosti s obzirom na gledišta publike, onda će naši zaključci biti nešto različitiji nego što su Mrazovićevi. Gledamo li na ono što se još sve u nas čita, u razmatranjima ćemo morati polaziti od činjenice: da se danas još uvijek čita u nekim krajevima Kačić, da još gdjegdje živi narodna pjesma, i da u Zagrebu imade vjerojatno više ljudi koji čitaju Zagorku negoli Nazora, Domjanića,

Krležu. Ako čovjek ima pred očima samo umjetničke vrednote, ove činjenice mogu biti žalosne. Ali onoga koji želi da zagleda u društvenu pozadinu cijele književnosti, one mogu da dovedu do interesantnih zaključaka.

Primijene li se na ispitivanje hrvatske književnosti djelomične metode kojima je na př. Sakulin ispitivao rusku književnost, moći će čovjek da govori ne o jednoj hrvatskoj književnoj publici, nego o više publika, koje često žive jedna pored druge, često bez ikakvih veza. Jednu publiku sačinjavaju oni koji još i danas čuvaju narodnu pjesmu, a donekle čitaju i Kačića. Drugu sačinjavaju ljudi kojima su lektira različiti kalendari, sanjarice, legende, a djelomično i knjige društva sv. Jeronima. Treću publiku čine oni koji čitaju različite romane u sveščićima, napete putopise, Gričku vješticu, i sl. Četvrtu publiku čine oni koji čitaju, među ostalim, knjige kakve izlaze velikim dijelom u Zabavnoj biblioteci, i u drugim sličnim preduzećima. Peta je pak publika ona koja prati domaću i stranu bolju produkciju (jedan dio knjiga Zabavne biblioteke i sl.). Konačno, imade jedan sloj koji gotovo i ne čita knjiga na hrvatskom jeziku, nego na stranim jezicima, u prvom redu na njemačkom.

Granice između ovih različitih »publika« čvrste su, i ako nijesu svuda točno fiksirane. Imade među njima donekle i ispreplitanja, a nije rijedak slučaj da i pojedini čovjek prođe postepeno kroz sve te »publike«. Ni čovjek s izrazitim literarnim ukusom nije odmah kad je počeo da čita knjige stao čitati knjige s izrazitom umjetničkom vrijednošću, nego su mno-

gome prva lektira bili kakvi avanturistički romani ili kriminalne pripovijesti, a mnogima čak i Kačić i narodna pjesma. Ali se, u principu, može reći da između ovih različitih publika u isto vrijeme imade slaba veza — jer onaj koji na pr. čita Kačića nema apsolutno razumijevanja na pr. za Domjanića, a onaj koji će s interesom čitati Kranjčevića, udubljujući se u nj, dosađivaće se nad »Gričkom vješticom«.

U poslijeratnim diskusijama dosadanja je hrvatska književnost često nazvana građanskom ili malograđanskom. Međutim, ako čovjek promotri književnost u najširem njezinom smislu, onda će doći do zaključka kako su te različite hrvatske književne publike doduše podijeljene prema socijalnoj pripadnosti onih koji ih sačinjavaju, ali da je građanstvo za književnost značilo razmjerno malo. U životu hrvatske književne publike, a i u unutarnjem životu književnosti, došli su do izražaja svi oni faktori koji su sudjelovali u previranjima hrvatskoga društvenoga života. Sadanje stanje te književnosti uglavnom je rezultanta tog previranja.

S obzirom na različite hrvatske »publike«, moglo bi se s dosta lakoće utvrditi iz kojih se staleža rekrutiraju njihovi pripadnici: da li je to selo, uglavnom sačuvano od gradske civilizacije, da li seoski trgovci i jači gazde, da li sitno građanstvo, prosječna intelegencija ili oni intelektualci (bez obzira na kvalifikacije) koji predočuju najviše kulturne uspone svoga naroda.

Ova podjela nema, naravno, apsolutne vrijednosti, jer nije rađena na osnovi statističkog materijala. Čak se može primijetiti da u mnogo

slučajeva ljudi s manjom školskom obrazovanošću i u težim društvenim prilikama imadu i više smisla i više osjećanja za umjetničko stvaranje negoli ljudi s mnogo boljim uvjetima za to.

Granice između pojedinih društvenih slojeva, s obzirom na njihov odnošaj prema književnosti, ne ostaju naravno trajno iste. Dok je na pr. »Vijenac« u sedamdesetim i osamdesetim godinama bio list određen za građanstvo, dotle se već danas može konstatirati da njegovi tadanju reprezentativni suradnici — Šenoa, Gjalski — prodiru postepeno i u seljaštvo. U 19 vijeku Šenou je izdala Matica hrvatska, određena za srednji stalež, u 20 vijeku izdaje ga i društvo sv. Jeronima, određeno za selo. Sve veća obrazovanost širih slojeva — ili, bolje reći, sve veće prodiranje gradske kulture na selo — pomiče i granice između pojedinih »publika«, pa među njima nastaje djelomično približavanje, stapanje, itd. Taj je proces veoma interesantan, ali za njegovo detaljno poznavanje trebalo bi golem materijal. U ovom pogledu najilustrativniji je udes pojedinih književnih djela na knjižarskom tržištu kroz nekoliko generacija.

U sedamdesetim godinama značila su na pr. Šenoina djela najviše uspone hrvatskih književnih nastojanja, i bila su određena za reprezentante najviše intelegencije. Broj u kome su se ona raspačavala značio je po prilici najveći broj u kome se mogla tada raspačati dobra hrvatska knjiga. Taj je broj bio malen. Kroz pedeset godina iza Šenoine smrti, Šenoina djela u svome najvećem dijelu ostala su doduše vrijednim tekovinama hrvatske književnosti,

no ne mogu da znače i danas njezine najviše domete. Ali se ta djela i danas raspačavaju u stotinama hiljada egzemplara, i jedinstven je u hrvatskom kulturnom životu slučaj da u isto doba jednog istog pisca izdaju 4 izdavača (Binoza, Minerva, Kugli, Društvo sv. Jeronima), pa da ipak uspijevaju. To znači da se iza najelitnije hrvatske književne publike — koja ni danas nije mnogo veća nego što je bila u Šenoino doba — postepeno stvorila brojna publika, koja još doduše nije spremna da prihvati tekovine najnovije literature, ali prihvata objeručke što je literatura stvorila u svojim starijim fazama. Sličan je slučaj — iako u manjoj mjeri — s Domjanićevim pjesmama. — Obrnuto od Šenoina i Domjanićeva slučaja, pisaca kao Ferdo Becić, August Harambašić, Eugen Kumičić, ozbiljna literarna kritika nije nikad naročito mazila, ali su oni već nakon svojih prvih nastupa u književnosti našli tijesnog dodira s jednim dijelom književne publike, i drže ga još i danas.

Ovi i slični slučajevi pokazuju kako se u Hrvatskoj zapravo čitaju, a i kupuju knjige, ali svaka od tih hrvatskih »publika« predočuje u pogledu konsuma neko zatvoreno područje. Najmanje konsumno područje reprezentira ona publika koja održava domaću umjetnu književnost u njezinim najsvježijim i najvišim poletima.

Bez obzira na važnost problema koji su u vezi s kulturnim i ekonomskim životom tih različitih hrvatskih »publika«, za duhovne je uspone naroda od najveće važnosti ona književnost koja predočuje najsvježija nastojanja

njegova umjetničkog života, koja je još u stvaranju, i koja prema tome i treba najviše potpore. Nju su i imali pred očima svi oni koji su se tužili na njezino bijedno stanje — od Stanka Vraza do Đure Vilovića. Već je Ladislav Mrazović postavio jasno problem: Tko uzdržava nju?

3.

Iz statistike Ladislava Mrazovića vidi se da su hrvatsku književnost njegova vremena uglavnom uzdržavali nastavnici, đaci i niže svećenstvo. U broju »Vijenčevih« pretplatnika badava će čovjek tražiti trgovce, bankare, vlastelu — i uopće onaj svijet koji je bio ekonomski najjači. Isto međutim vrijedi za cijelu hrvatsku književnost kroz cijelu stotinu godina njezina pomlađenog života. Među pretplatnicima na knjige pisaca iz vremena ilirizma vidi se isti pojav, a to vrijedi i za pretplatnike novijih hrvatskih književnih listova. A vrijedi to uglavnom i za hrvatske književne institucije, na pr. za Maticu hrvatsku. Jedan isti rezultat izbija u tom pogledu iz statistike njezinih članova za g. 1877, kao i iz statistike tih članova za g. 1906. — A čini se da do istih rezultata dolazi i onaj koji promatra stanje suvremene književnosti. Među 1000 ljudi koji primaju knjige »Binoze«, imade 450 činovnika i namještenika, 180 đaka, 180 radnika, 140 učitelja, 10 svećenika, a 20 ih otpada na različita druga zvanja.[18])

---

[18]) Petnaest dana g. 1933, str. 194.

U vezi s time mogu da se nabace neke refleksije — bez pretenzije da se njima rješavaju neki literarno-historijski i literarni problemi. Smisao je njihov — kao i smisao cijeloga ovog članka uopće — više u tom da se pitanja postave negoli da se na njih dade odgovor.

Hrvatsku književnost nazivaju često građanskom ili malograđanskom. Taj je atribut dosta netočan i dosta neodređen. Netočan je zato, jer se ne zasniva na poznavanju hrvatske društvene strukture. A nejasan je zato, jer nije uvijek jasno što se njime misli: da li publiku, da li pisce, da li mentalitet koji iz te književnosti izbija.

Od svih društvenih slojeva u Hrvatskoj, građanstvo je uvijek bilo najmanje vezano s narodom. Upravo, Hrvatska nije ni imala vlastite buržoazije, kao određene klase s određenim obilježjem, gotovo sve do svršetka rata. Građanstvo u hrvatskim gradovima — t.j. onaj sloj koji je u svojim rukama držao trgovinu, novčarstvo, itd. — bilo je u najvećem svome dijelu stranog porijekla, bez smisla za hrvatska kulturna i nacionalna nastojanja.[19]) Ono je živjelo svojim duhovnim životom, različitim od života sredine u kojoj se nalazio. U sjevernim se hrvatskim krajevima osjećalo pripadnikom njemačke, a u južnim krajevima pripadnikom talijanske kulturne sfere. Tek poslije rata stali su i pojedini naši ljudi da više prihvaćaju način života, shvatanja i metode ove buržoazije stranog porijekla. Ali se velik

---

[19]) Isp. Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860, II.

njezin dio i danas osjeća dijelom njemačke kulturne sfere. Ono što je na pr. »Naše gore list« ili »Vijenac« konstatirao o zagrebačkim pretplatnicima na njemačke časopise, moglo bi se i poslije rata da kaže za kupce njemačkih knjiga u Zagrebu. Sasvim je sigurno da za njemačke knjige ode u Zagrebu više novaca negoli za hrvatske knjige. Đuro Vilović, napisavši u Savremeniku« (1929) riječi:

»U Zagrebu ima deset zavoda za posuđivanje knjiga, a svih deset nemaju ni 2000 djela čiste hrvatske literature prema stotinama hiljada njemačkih djela«[20]), nije ni slutio da je izrekao misao koja se malo drugačijim riječima provlači kroz cijelu noviju hrvatsku književnost. Jer taj građanski sloj, ekonomski najjači, reprezentira sam za sebe jednu publiku koja imade malo dodira s hrvatskim kulturnim težnjama.

Hrvatska se književnost može nazvati građanskom ili malograđanskom toliko koliko je doista činjenica da su je održavali ljudi koji su svoju obrazovanost stekli u gradovima i gradićima, i koji su stanovali u njima. Pored toga, ta je književnost često bila zadojena onim idealima što je kao svoje obilježje istaklo građansko društvo u vrijeme svoga napretka i poleta. Pored toga, hrvatski je književnik, silom prilika, često imao malograđanske vidike. Ali je taj atribut »građanski« i »malograđanski« za cijelu književnost i svom velikom dijelu netačan, ako se pod njim misli sasvim određeno klasno obilježje. On je netačan i s obzirom na

---

[20]) Vilović, o. c.

one koji su tu književnost održavali, i s obzirom na one koji su tu književnost stvarali, a velikim dijelom i na duh same književnosti.

Hrvatsku književnu publiku, kroz posljednjih stotinu godina, sačinjavaju uglavnom intelektualci različitih položaja i zvanja. Najveći dio tih intelektualaca potekao je iz obitelji seljaka, malih obrtnika ili činovnika. Ovi su intelektualci stvorili hrvatski nacionalizam 19 vijeka, a i sve hrvatske kulturne tekovine u toku posljednjih stotinu godina — s težnjom da se nacionalna misao probudi i učvrsti.

Ovi su intelektualci promjenom zvanja, a donekle i mentaliteta. prestali da budu pripadnicima klase kojoj su pripadali njihovi roditelji, ali je vrlo malen broj od njih postao članom drugih klasa, na pr. građanstva, s njegovim mentalitetom i interesima. Dijelom građanske klase postali su samo oni intelektualci kojima je zvanje više manje privredno; advokati, inžiniri, liječnici. Međutim, najveći dio hrvatske inteligencije, barem donedavna, pripadao je staležima nastavnika, svećenika, sudaca, upravnih činovnika — i na tom položaju ostao je uglavnom izvan klasa — trpeći, u različitim ekonomskim krizama, veće udarce od ostalih članova društva upravo zato, jer ga ostali slojevi društva, s određenijim društvenim obilježjem, nisu smatrali nečim svojim. Čitavo nastojanje intelektualaca u pogledu literature bilo je u prošlosti upravljeno na to da se za narodnu knjigu zainteresiraju građani. To je nastojanje, u najvećem svom dijelu, svršavalo redovno s neuspjehom. Prije svega, građanstvo

hrvatskih gradova nije bilo u većini hrvatsko, a osim toga su i oni Hrvati koji su postajali građanima, s određenim društvenim obilježjem, postepeno primali mentalitet sredine u koju su ulazili, a u vezi s time pokazivali su sve veći nemar i nerazumijevanje za književna nastojanja svog naroda. Sve te neprestane i trajne »književne krize« u Hrvatskoj upravo su posljedica činjenice što je onaj sloj koji je književnost podržavao imao uvijek neodređen društveni položaj.

Atribut »građanska« ne može se dati hrvatskoj književnosti ni s obzirom na same književnike. Što se njihova porijekla tiče, i hrvatski su književnici u svom najvećem dijelu ili sinovi seljaka, ili sinovi malih obrtnika, ili sinovi intelektualaca seljačkog ili obrtničkog porijekla. Tek izuzetno javljahu se u književnosti sinovi plemića, visokih činovnika, ali su i oni, bez jake ekonomske podloge za nezavisan život, u svom najvećem dijelu postajali činovnicima, dijeleći tako sudbinu ostalih hrvatskih književnika.

Sudbina je najvećeg dijela hrvatskih književnika i bila u tome što se on morao boriti da prodre i u one slojeve koji su imali imetak i vlast, ali se ta borba redovno svršavala neuspjehom. Pojam se književnika u cijelom našem 19 vijeku identificirao s pojmom sirotinje, a književničko zvanje, po shvatanju prosječnog građanina, i nije bilo neko zvanje. — U svom nastojanju da ojačaju svoj društveni položaj, uspijevali su samo oni književnici koji su se mogli odreći svog ličnog gledanja na stvari, te postali uglavnom neke vrste zabavljači.

Hrvatska književnost, u svom najvećem dijelu, ne može da se nazove građanskom ni s obzirom na njezin duh. Koliko je u njoj prikazano građanstvo, već se u prvim takvim pokušajima (na pr. Šenoina Ilijina oporuka) prikazuju njegove negativne strane: anacionalnost, plitkost, luksus, ludo nasljedovanje svega tuđega, želja za lakim užicima, itd. U daljnim se pokušajima ta kritika građanstva samo nastavlja (Kumičić, V. T. Borota, Gjalski, J. E. Tomić, Kozarac, Kovačić itd.). Tek izuzetno javlja se po koji pokušaj (na pr. u Tomićevoj »Meliti«) da se tip građanina, u njegovu ekonomskom i klasnom značenju, prikaže u simpatičnoj slici. Koliko su pak pojedini hrvatski književnici htjeli da u svom djelu prikažu sudbinu hrvatskog intelektualca, uvijek su ga prikazivali u borbi s tim građanskim i malograđanskim mentalitetom, koji bez razumijevanja uništava svaki viši polet. Radmilović Ksavera Šandora Gjalskoga, Amadej Zlatarić Vjenceslava Novaka propadaju zbog toga što za svoje umjetničke težnje ne nalaze razumijevanja u građanskom i malograđanskom društvu. Radmilovića primaju rado u kuću trgovca Novkovića dok on tu dolazi kao neke vrste zabavljač, ali čim on pokazuje da ima i ljubavnih aspiracija, nastaje prema njemu hladnoća! — Kranjčevićeva je poezija u velikom dijelu nastala kao reakcija na odbojne crte toga građanskoga društva, u kome je, po pjesnikovim riječima, bolje biti »psić u krilu kakove stare gospođice« negoli pjesnik.

Ali, bez obzira na ove činjenice, može se reći da je društveni mentalitet hrvatske književnosti uopće premalo određen. Neodređenost toga

mentaliteta označio je još M. Nehajev: »Većina naših pripovijesti kreće se u krugovima kojih autori ne mogu da ravno upoznaju. Gradska djeca pišu seoske pripovijesti, sinovi činovnika pišu drame i romane u kojima sve vrvi od baruna i grofova. A Zagreb gotovo — osim talmi — i nema aristokracije, a što je ima, to nije naša aristokracija.[21])«

U svome članku »Hrvatska književnost« (Hrv. misao 1897) konstatirao je M. Šarić, da se od 4 zabavnih knjiga Matice hrvatske za g. 1896 u 3 opisuje aristokracija — iako su im autori (Novak, Leskovar, Tomička) plebejci.

Ni jedna književnost, u svojim najvišim nastojanjima i probijanju za novim vidicima, u svom traženju novih izražajnih sredstava ne može biti popularna u širim slojevima društva, jer o tom odlučuje i način života, i ukus, i obrazovanost. Velik dio publike redovno ide barem jedan decenij iza onih književnika koji otvaraju nove putove. Velik dio čitalaca, pored toga, smatra najvećim piscem onoga koji ih je znao osvojiti za vrijeme njihovih gimnazijskih dana. No o naravnom i zdravom književnom životu može se govoriti samo ondje gdje i za najviše uspone književnosti imade barem toliko razumijevanja, da se ona može održavati. Pripadajući međutim sloju koji ni sam nije imao određenog socijalnog položaja, ni hrvatska književnost, u svojim najboljim nastojanjima, nije nikad imala pravoga korijena u društvu. August Šenoa rekao je za hrvatsku književnost g. 1865: Naša knjiga nije donekle probila sve živce našega naroda i družni mu život redala i odgajala, već je bila tek preživanjem samih

[21]) Lovor 1905, 59.

pisaca. Stoga joj i nema tvrda korijena. — A te iste misli izrekao je, drugim riječima, g. 1911 Gjalski, govoreći na skupštini Društva hrvatskih književnika o konsumnom području hrvatske knjige.

Osjećajući svoju izoliranost, hrvatska je književnost uvijek htjela da uhvati jači korijen u društvu. Za vrijeme ilirizma, a donekle sve do osamdesetih godina, hrvatski se književnik obraćao ženama, kao onima koje imadu glavnu riječ u društvenom životu. Janko Drašković izdao je g. 1842 svoju knjižicu »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter«, da zagrije hrvatske žene za nacionalne ciljeve ilirskog pokreta. Početkom šezdesetih godina izdao je Trnski svoje »Krijesnice« da predobije žene za hrvatsku književnost. Godine 1869 stali su zagrebački intelektualci da drže »Predavanje za krasni spol«, s ciljem da predobiju žene za svoje kulturne ciljeve. Hrvatski pripovjedači i stihotvorci, sve do Šenoinih vremena, imali su, pišući, pred očima uglavnom »čitateljice-ljepotice«, pa ih oni i usred pripovijetke često apostrofiraju. Jedna je od najčešćih okosnica u fabulama hrvatskih pripovjedača prije Šenoe: ljubav između nacionalno svijesna Hrvata i Hrvatice koja samo njemački čita i govori, ili obrnuto, triumf te ljubavi i nacionalno osvješćenje. To, uostalom, izbija još iz Šenoina »Vladimira« i Kumičićevih »Primoraca«. Sve je to rađeno s ciljem da književnost prodre i u građanstvo. Pokretači »Vijenca« ističu otvoreno tu svoju nakanu. Matica hrvatska imade u svojim počecima istu svrhu. O odnošaju između hrvat-

ske književnosti i hrvatskog građanstva govori na pr. »Vijenac« 1878 s obzirom na Maticu hrvatsku.

»Građanstvo naše živi još uvijek sa malom iznimkom tuđim životom, — i mi ćemo stoprv iza ove generacije ako nam budu okolnosti prijazne, moći na izdašniju potporu u našem hrvatskom životu od strane istoga računati.« .. »Matica hrvatska ima da djeluje i naobrazuje naoseb naše građanstvo, za koje se je, budimo iskreni, u njegovoj naobrazbi, da bude hrvatsko, vele malo uzradilo... Koliko tisuća kakvih drugih dvojbenih literarnih produkta se ne raznese svake godine po Hrvatskoj — a hrvatskih djela? Malo ili ništa«. [22]) Koliko su se ispunila predviđanja »Vijenčeva« člankopisa, da će u toku jedne generacije hrvatsko građanstvo biti osvojeno za hrvatsku knjigu, može da se vidi iz navedene već statistike Matičinih članova za g. 1906.

Pokušaji druge vrste, da hrvatska književnost iziđe iz svoje socijalne izoliranosti — vršeni su na taj način što se ona htjela da približi najširim slojevima naroda, naročito seljaštvu. Oni su vršeni u nekoliko navrata. Kod toga se međutim više radilo o tom da seljaštvo preuzme gotove tekovine literature, onakve kako su oni stvoreni u gradu, negoli da mu se dade nešto što odgovara njegovim potrebama i što bi bilo izražaj njegova života.

Hrvatska seoska novelistika, koja se naročito bila razvila osamdesetih godina prošlog vijeka, bila je tako reći više literatura o selu, ne-

---

[22]) Vijenac 1878, str. 337.

go literatura sela. Ona je bila pisana za intelektualce i na način koji je seljaku bio stran. Ali se iz zapisa nekih njenih pretstavnika (na pr. N. Šimića) vidi da je ona djelomično prodirala i u selo, pa da su književna nastojanja, prožeta ovim duhom, imala više uspjeha u selu negoli u gradu. Tako na pr. Šimić, govoreći o pretplatnicima svoje »Iskre« piše na jednome mjestu da su mu glavna potpora seoski svećenici i učitelji, a među težacima da je našao više razumijevanja nego među gospodom.

U posljednjim godinama imade u Hrvatskoj trajnih pokušaja da se proširi okvir književnosti i socijalna podloga na kojoj se ona razvija. U prvim godinama nakon rata, s razvitkom seljačkog pokreta, nastali su veoma mnogobrojni produkti tzv. seljačke literature, u kojoj su se naročito isticali sami seljaci. U posljednjim pak godinama osjeća se val tzv. socijalne literature, u kojoj je predmet uglavnom život proletaraca, i koja je tražila direktan dodir s manuelnim radnikom. Problem je taj veoma težak, jer se radi i o građi, i o načinu izražavanja, i o mentalitetu kojim je ta književnost prožeta. U mnogo slučajeva seljaci su samo naučili tehniku umjetne književnosti. U drugim slučajevima pisali su ljudi o seljaku ili radniku poznavajući jednoga ili drugoga samo s ulice. U ponajviše pak slučajeva probijala je iz tih produkata »socijalne književnosti« neka socijalna romantika, i pisac je uglavnom htio da izreče svoju tugu, nezadovoljstvo ili sažaljenje prema onima koji pate, a mržnju prema onima koji su tu patnju, po njegovu mišljenju, prouzročili. Rijetko je kada ta literatura

dala ono što bi doista trebala dati: neke vrste kondenzaciju života toga seljaka ili radnika, bez te crte samilosti, tako da bi u djelu taj seljak ili radnik odista mogao naći sebe.

Put kojim se kreće hrvatska književnost posljednjih decenija interesantan je, bez obzira na vrijednost njezinih produkata, jer zapravo znači logički nastavak cijeloga njezina dosadanjeg razvitka — iako su njezini radikalniji reprezentanti bili redovno uvjereni o protivnom. Taj je put u tome da se ta književnost — koja je bila uglavnom produkt intelektualaca izvan klasa, i koju su takvi intelektualci uglavnom i održavali — što jače poveže sa životom najvažnijih slojeva društva, i da tako postane stvarnom svojinom što većeg dijela naroda. Nije tu riječ o tendencijama tih književnih struja, jer se one i onako svakog decenija iz osnova mijenjaju, nego o onim osnovnim problemama književnosti, do kojih stoji njezina vitalnost, njezina snaga i njezino značenje u životu naroda uopće. Ako je umjetnost kondenzacija, kvintesencija života (Bjelinski, Guyau, Tigher), onda će vrijednost umjetničkog djela i njegovo značenje za život stajati do toga koliko života ono sadrži u sebi. I onda je i te kako važan problem da li je neka književnost u svojim tvorevinama obuhvatila cio život svog naroda, u svim njegovim mnogobrojnim pojavima, da li ju je on shvatio kao izražaj samog sebe, da li traži od nje poticaje za vlastito djelovanje, ili se ona kreće samo oko života nekoliko ko tisuća ljudi. Narodnom književnošću, u potpunom smislu, može da se nazove samo ona književnost koja je znala da u svojim tvorevinama

kondenzira najbitnije strane narodnog života, bez razlike slojeva, krajeva i zvanja. Bez obzira na tužaljke koje se provlače cijelom hrvatskom novijom književnošću, činjenica je da su neka njezina djela doživljavala razmjerno velike uspjehe i veliku prođu, i da su neki pisci znali naći dodir s velikim brojem čitalaca, i u vremenima u kojima književnost inače nije bogzna kako uspijevala. Brojevi o uspjesima i neuspjesima pojedinih knjiga i književnih listova, riječi o odnošaju između književnosti i književne publike što se u različitim književnim razdobljima ponavljaju — bez ikave direktne veze — nemaju samo literarno-historijsko značenje, već mogu dati direktive za budućnost.

U predgovoru svojoj knjizi »Početak, napredak i vrijednost literature ilirske« (1840) Dragutin Seljan je jasno uočio socijalni položaj tadanje književnosti: »Literatura ilirska u prvoj dobi svoje mladosti mnoge zaista prelijepe, korisne, zanimive, narodnost uzbuđujuće predmete i članke imađaše, koji ponajviše samo u jedinom listu, naime u Danici ilirskoj, narodu priopćivani bijahu. Ali list ovaj domorodni nije početka (koji je svagdi težak) toliko čitatelja imao, koliko je njegov veliki duh, važnost i blagi cilj punim pravom zaslužio, a što ih je i imao, samo takovi bijahu, kojim su sredstva dopuščala da su ga držati mogli, te nadalje u početku isti domorodni čitatlji mnogi, učenjem jezika baveći se, a pri tom i svojimi za uzdržanje života potrebitimi poslovi zabavljeni, jezgru pravu, blagu naime namjeru, u njem izraženu, u djelo privesti nisu mogli. Velika dakle domorodnoga čitateljstva, kao i najveća našega va-

trenoga i slatka ufanja obećavajućeg mladoga naraštaja strana, ove dokazujuće temelje naše literature slavo-ilirske niti čitati, još manje pako o tom se temeljito uputiti prilike nije imala. Namjera moja slaže se posve s ciljem literature: ovu ne samo za jednu vrst ljudi, već za cijeli narod od najvišega do najnižega jednakim pravom izobražavati i upotrebljavati«.

Zapisi što su ih, kroz gotovo stotinu godina iza objave Seljanove knjige, ostavljali hrvatski književnici, pokazuju koliko je taj problem riješen.

Bilješke o „Mladima“ i „Starima“

1.

Borba generacija jedno je od bitnih obilježja razvitoga književnog života. Svako razdoblje u književnosti, makar u njemu nastajala i najbolja djela, svršava se stanjem neke ukočenosti i jednoličnosti. Izražajna sredstva svake literarne struje dadu se naučiti, i nakon originalnih pisaca, pravih stvaralaca, koji su u književnost svoga vremena doista unijeli nešto novo, dolazi redovno mnoštvo nasljedovača, koji prihvataju njihovu građu i njihov rječnik, dovodeći do apsurdnosti ono što je u svojim počecima moglo značiti nešto doista umjetničko. U takovu stanju, kada književnošću zavlada manira, uvijek je potrebna reakcija, da se unese više pokretljivosti, novih vidika i svježine.

Borbe novog pokoljenja u literaturi uperene su uvijek protiv onoga što je u starijeg literarnog pokoljenja bilo najekstremnije. Zato je razumljiv pojav da mlađe generacije traže za svoju borbu obično uporišta u idejama još starijih pokoljenja. Kao i u svakidašnjem životu, i u literaturi se obično bolje razumijevaju djedo-

vi i unuci negoli oci i djeca. Nazorovi stihovi iz pjesme »Zraka!«:

Da, djedi naši mnogo bolji bijahu
od našijeh otaca,

što ih je u svojoj agitaciji toliko spominjala predratna naša nacionalistička omladina, da time označi svoj odnošaj prema starijima, nisu, stvarno, izražavali intimne osjećaje samo te generacije, nego uopće osjećaje svake mlade generacije u njezinu odnošaju prema starijoj.

Novija hrvatska književnost stara je oko stotinu godina, i u njezinim počecima već se osjećalo neko omjeranje snaga između dvaju pokoljenja. Kundekove riječi iz godine 1832:

Ar se zdižu mladi, posluju marljivo,
Ter podžižu v stareh kaj bilo vgaslivo —

ne znače tu doduše neki navještaj borbe, ali pokazuju da su mladi hrvatski književnici onih godina smatrali potrebnim da povuku neku liniju prema starijima, i da pojačanom snagom krenu naprijed. — U tih stotinu godina, od Kundeka do naših dana, najveći je broj mladih ljudi ulazio u književnost s onim osjećajima što su izrečeni, na blag način, u navedenim stihovima pjesme »Reč jezika narodnoga« — s vjerom da s njihovim nastupom započinje novo razdoblje u književnosti. Neki su od njih taj svoj osjećaj iznosili nekako stidljivo, na diskretan način, a drugi su istupali oštro, s jasno formuliranim programima, i beskompromisnom osudom starijih. Neki su od njih tvrdili da samo nadograđuju na ono što su dali njihovi oci, i da upotpunjuju njihovo djelo, a drugi su smatrali da je najvažniji posao da se sruši ono

ono što su stvorili pređi, i da se tek poslije toga može započeti gradnjom nečega novoga.

U ovom literarno-historijskom članku neće biti govora o razlozima ovih pojava, njihovoj opravdanosti ili neopravdanosti, kao ni o vrijednosti njihovoj s obzirom na razvitak cjelokupne hrvatske književnosti, nego su to uglavnom nepovezane bilješke iz različitih razdoblja literature. Ali i te bilješke, koje su nastale nesistematski, kao uzgredni plodovi drugih poslova, daju, možda, jasan pogled na probleme: kako su se mijenjale hrvatske književne generacije, kakove su ideje one donosile, kako su one stajale jedna prema drugoj, čime su urodili njihovi sukobi. U vezi s time može ujedno da se razmotri: kako je dugačak bio život pojedinih hrvatskih književnih generacija; u kojim su godinama života hrvatski pisci davali svoja najbolja djela, kako su dugo oni ustrajali u književnosti i t. d. Pitanja druge vrste nisu, doduše, u uskoj vezi s pitanjima o samim sukobima generacija, ali odgovori na njih daju indirektno i odgovor na pitanje: da li su te književne borbe imale dublji smisao, da li su one potpomagale književnike u njihovu stvaranju, ili nisu.

Osnivači moderne hrvatske književnosti naši su Ilirci, uglavnom ljudi koji su se rodili između godine 1810 i 1820: Gaj, Mažuranić, Preradović, Vraz, Demeter, Nijemčić itd. Oni nisu izišli s nekim naročitim književnim programom, nego im je književnost bila u prvom redu sredstvo za buđenje narodnosti. Karakteristika je te literature (uz nekoliko izuzetaka): književni diletantizam, nejedinstvenost stila,

borba s izražajem. Ta je generacija uglavnom završila svoj zadatak do godine 1848; njezino je djelo: jedan književni jezik i jedan pravopis. Koliko su se pojedini njezini pripadnici javljali u književnosti i poslije te godine (Preradović, Kukuljević, Vukotinović), oni su istupali više kao neki osamljenici negoli kao ljudi koji su čvrsto povezani s književnim životom.

Drugu hrvatsku književnu generaciju reprezentiraju pisci koji su se rodili uglavnom između god. 1820 i g. 1830 (Bogović, Botić, Veber, Tombor, Jurković, Martić itd.). Oni su većinom počeli književno raditi već pod konac ilirizma, ali su glavnu svoju snagu razvili pedesetih i šezdesetih godina prošloga vijeka, stvarajući listove »Neven«, »Naše gore list« i »Slavonac«. I kod njih još prevladava diletantsko shvatanje književnosti i težnja za polihistorizmom, u vezi s različitim i velikim narodnim potrebama tog doba, ali pojedinci počinju da već beletristiku shvataju kao umjetnost, i javljaju se ujedno novi ozbiljniji pokušaji književne kritike. Ova je generacija uglavnom završila svoj zadatak oko godine 1865.

Treća generacija javlja se oko godine 1865. Njoj pripadaju ljudi koji su rođeni tridesetih i četrdesetih godina (Šenoa, Marković, Zahar, Tomić itd.). Oni stupaju u literaturu šezdesetih godina, ali do izražaja dolaze zapravo tek sedamdesetih godina. Njihov je program: borba protiv diletantizma u književnosti i nauci i dizanje hrvatske literature na evropsku visinu. Oni su ujedno nabacili i principe realizma, i problem kulturne orijentacije Hrvata, tražeći ugle-

danje u Francuze. Ova je generacija stvorila »Vijenac« i preporodila »Maticu ilirsku«.

Četvrtu generaciju reprezentiraju ljudi, rođeni uglavnom pedesetih i šezdesetih godina (Kumičić, Kovačić, Vojnović, Gjalski, Novak, Kranjčević, Pasarić, Šrepel, Tresić, Harambašić, Arnold, Hranilović itd.). Oni se javljaju djelomično već koncem sedamdesetih godina, a do punog razvitka dolaze osamdesetih godina. Jedan dio od njih produbljuje principe realizma, što ih je bila nabacila starija generacija, i proširuje literarne vidike od nacionalnih problema na socijalne, ekonomske, kulturne, itd. Drugi dio te generacije donosi u Hrvatsku teoriju francuskog naturalizma, a treći dio teoriju talijanskog verizma. Njihovi su listovi — pored »Vijenca« — Hrvatska vila i Balkan.

Petu generaciju reprezentiraju ljudi koji su rođeni uglavnom sedamdesetih godina (Dežman, Livadić, Domjanić, Nazor, Matoš, Vidrić, Nikolić, Marjanović i sl.). Zahtjev s kojim oni ulaze u književnost, jest: sloboda stvaranja, i rušenje svih nacionalnih, vjerskih, moralnih itd. spona u literaturi. Oni se javljaju u književnosti pod konac 19 vijeka. Njihove su edicije »Život«, »Hrvatska misao« »Hrvatski salon«, »Lovor«, »Mladost«, itd., a vrhunac njihova rada znače osnutak i prva godišta »Savremenika«.

Šestu generaciju reprezentiraju književnici rođeni uglavnom osamdesetih i devedesetih godina. Oni primaju formalne tekovine starije generacije, ali iznova zaokreću literaturu k nacionalizmu, od djelomičnog kozmopolitizma pređašnje generacije. U literaturi oni nisu stvorili

dugovječnih organa, nego su izdavali listove kratkog vijeka: Grič, Sutla, Grabancijaš, Val, Vihor, Mlada Hrvatska itd. Ovu generaciju reprezentiraju Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Vladimir Čerina, Fran Galović, Ivo Andrić, Augustin Ujević itd. Njihove su težnje: kult forme, regionalizam, nacionalizam i sl. Rat je ovu generaciju omeo, te nije uspjela da se razvije onoliko koliko se inače mogla razviti. K ovoj generaciji mogu da se pribroje i pisci koji su se doduše pojavili uoči rata (Krleža, Cesarec, St. Tomašić) ili za vrijeme rata, ali su se uglavnom razvili za vrijeme rata ili poslije njega. Za razliku od prvog dijela svoje generacije, oni njeguju izrazito tendencioznu literaturu. Prema regionalizmu, oni ističu kozmičke vidike, prema nacionalizmu, oni ističu u prvom redu socijalne probleme i čovjeka uopće.

Sedmu generaciju reprezentiraju književnici koji su rođeni već u 20 vijeku, ili pod konac 19 vijeka, a ušli su u literaturu iza rata. To je doba kad su u hrvatsku književnost unesene različite ideje sa zapada, a kušali su se i kod nas stvarati novi literarni pravci. Osnivali su se kratkovječni književni listovi, vodile žestoke polemike. U to se vrijeme naglašuje u prvom redu krajni individualizam. Ističe se prvenstvo stvaraoca, a omalovažuje se materijal što ulazi u književno djelo. Uništava se vjera u stare forme i stari način izražavanja, i traže se nove mogućnosti. Izražaj postaje često kompliciran i nerazumljiv.

Protiv ove generacije, ili bolje reći, protiv jednoga njezina dijela, digla se, u drugom deceniju iza rata, druga poratna književna gene-

racija. Ona, za razliku od prve poratne generacije, traži od pisca smisao za stvarnost, ideološku izrađenost, jasnoću izražavanja, ulazak pisca u krupne probleme života. Itd.

2.

U ovoj letimičnoj karakteristici hrvatskih književnih generacija nisu vjerojatno uvijek spomenute sve i najkarakterističnije njihove oznake, niti su spomenuti svi njihovi najznatniji reprezentanti; za ovaj članak to nije niti potrebno. Opširnije je o idejama pojedinih hrvatskih književnih generacija i njihovim glavnim pretstavnicima govorio dr. Drag. Prohaska u svom članku »Naraštaji novije hrvatske književnosti« (u »Savremeniku« godine 1910).

Pojam generacije u književnosti nije identičan s pojmom generacije u običnom životu. Dok se obično uzima da život jedne generacije traje oko 30 godina, u literaturi traje život jednog pokoljenja 10—15 godina. Toliko vremena po prilici može jedna generacija davati obilježje cijelom književnom stvaranju. Pa tako se u hrvatskoj književnosti od g. 1830—1930 izređalo nekih 7 naraštaja. Računski, to bi značilo da je život svake književne generacije trajao po prilici 14 godina. Posljedica je toga da književni život pojedinih razdoblja ne ispunjaju ljudi dviju generacija i dviju struja, stari i mladi, nego se u istom razdoblju nađu na okupu pripadnici različitih literarnih generacija: literarni »djedovi«, »sinovi« »unuci« i »praunuci«, sa svojim različitim pogledima, simpatijama i antipatijama. U takvim se prilikama događa da

ljudi koji su eventualno po godinama mlađi, po svojim simpatijama pristaju uz one koji u literaturi reprezentiraju konservativnu stranu, i obrnuto: da ljudi, po godinama stariji, prijanjaju po idejama uz mlađe i borbenije. To sve literarnom životu — ako ljudi iskreno stoje uz onu struju uz koju se bore — daje živost, šarenilo i bujnost, što ih on inače ne bi imao. — U borbama između naših »starih« i »mladih«, početkom ovoga vijeka, prionuli su na pr. Vojnović, Budmani, Gjalski, Kranjčević, Kozarac itd., koji po godinama već nisu bili tako mladi, uz najmlađe, dok su mnogi izrazitiji mlađi intelektualci toga vremena (Ogrizović, pa donekle i Matoš) pristajali uz »stare«. Čak su »stari«, u doba najžešćih borba s »mladima«, rado nabrajali velik broj mladih ljudi koji pristaje uz njih (R. Katalinić Jeretov, Milivoj Podravski, Alberto Weber itd.). Ali, uporedo s time, nužno je da se spomene da je još za vrijeme punog cvata Moderne živio Ivan Trnski, jedan od pretstavnika književnosti iz vremena ilirizma (živio od 1819—1910), a tek god. 1911 umro je Janko Tombor, najplodniji novelist »Nevena«. Još u našim danima štampa svoje pjesme Đuro Arnold, koga je u literaturu uveo Franjo Marković g. 1873, a Gjalski, koji je ušao u književnost g. 1884, imao je već 20 godina kad je Šenoa preuzeo redakciju »Vijenca«, a imao je već 17 godina kad je prvi put štampano »Zlatarevo zlato«. Tomislav Maretić, rođen g. 1854 kao i Gjalski i Arnold, proživio je također velik dio cijelog hrvatskog književnog života, sudjelujući u njem tamo od otvaranja zagrebačkog sveučilišta. Janko Ibler, jedan od onih knji-

ževnika koji su početkom osamdesetih godina počeli oštro napadati idealistički pravac književnosti, tražeći realizam, živio je do g. 1926, a još i sad aktivno radi u književnosti Josip Pasarić, jedan od teoretičara hrvatskog realizma i najustrajniji borac protiv naturalizma. Itd. Ignjat Kristijanović, nastavljač starijih kajkavskih literarnih tradicija i nepomirljivi protivnik ilirizma, umro je g. 1884, a neki od pisaca koji su još imali i direktnih veza s ilirizmom (Bogović, Trnski, Martić) pisali su, ili su bar pratili književnost, tamo od četrdesetih godina 19 v. sve do prvih pojava hrvatskih Modernista, a neki čak i do njihova potpunijeg razvitka. Oni su, u svojim mladim danima, bili svjedoci, ili čak članovi književnog pokreta kome je nacionalni princip bio jedinim programom, a pod starost mogli su da prate prve znakove shvatanja po kojima književnik-stvaralac u svom stvaralačkom radu ne smije imati nikakvih spona ili direktiva koje dolaze izvan njegove stvaralačke ličnosti. — Dok su za poratne književne generacije i Moderna, i Matoš i Kranjčević itd., već jedan dio književne povijesti, za neke od najstarijih književnih radnika sastavni je dio njihova života i šenoino razdoblje. — Kad se dakle u aktivnom literarnom radu nađu na okupu pripadnici tolikih generacija, koje su uzrasle u tako različitim prilikama, može se uvijek naći povoda za međusobne sukobe, jer povoda za njih ne pružaju samo čisto književni razlozi, već i nacionalni, socijalni itd. uzroci.

U prvom razdoblju novije hrvatske književnosti nije bilo izrazitih borba generacija. Pro-

tivnici Iliraca (neki kajkavski književnici s jedne i »madžaroni« s druge strane) nisu u svojoj borbi imali pred očima toliko literarne razloge, koliko nacionalne i socijalne. Različiti književni sukobi za vrijeme ilirizma, koliko je uopće dolazilo do njih (Gaj—Vraz, Vraz—Topalović), nastajali su između članova jedne iste generacije. Povodi su tim sukobima bili ili politički, ili lični ili je to bila borba između ljudi koji su znali što je književnost, i između onih koji to nisu znali, nego su iz patriotskih razloga odobravali sve što se pisalo i štampalo. Ali se već tada osjećala neka pritajena napetost između mladih ljudi, živih i temperamentnih, i starijih, koji su držali da oni u svemu imadu da kažu glavnu riječ. Na mentalitet tadanjih »starih« tužio se, među ostalim, Vraz: »Žalosno je zaista da nas pisače što smo od mladih nogu mučili se oko tog posla, naši starci još uvijek drže za nekakve neuke dečke, koji bez njihove pomoći i hegemonije nismo kadri učiniti ni za lijek poštenog, žalosno je (kažem) da nismo se još dosad mogli od njih emancipirati«.[1])

Ni druga hrvatska književna generacija, koja je došla do izražaja pedesetih i šezdesetih godina, nije nastupila ofenzivno protiv starije generacije. Vidimo čak ovdje obrnut slučaj. U sukobima generacija mlađi starijima redovno poriču dar i traže od njih da se povuku iz književnosti; u ovo doba mlađi hrvatski književnici napadaju starije — ali ne zbog toga što

---

[1]) Vraz, Djela, sv. V, str. 389. (Iz pisma Kukuljeviću, g. 1846).

pišu, nego zbog toga što — ne pišu, ostavljajući, u teškim prilikama, sav teret književnoga rada na mlađima. Gotovo u svim godištima »Nevena« imade po koji prikor starijim književnicima što su se isticali književnim radom u doba kad to nije bilo teško, a nema im traga u vrijeme kad jedino književnost može da održi narodnu svijest.

U šestom deceniju prošloga vijeka nastali su doduše prvi pokušaji da se raščiste književni pojmovi (Janko Jurković, Adolf Veber, M. Dubravčić), ali ti pokušaji nisu bili upereni toliko protiv djelâ starijega književnog naraštaja, koliko protiv pojava književnog dilentatizma, koji su se javljali i u starijih i u mlađih.

Prvi jači sukobi generacija nastali su u hrvatskoj književnosti šezdesetih godina. Najizrazitiji je pretstavnik mladih u to doba bio August Šenoa (pored V. Jagića, A. Pavića, F. Markovića itd.). Njegova je borba bila uperena u prvom redu protiv prilika u kazalištu, ali se njegove misli mogu primijeniti i na cijelu književnost uopće. Interesantno je da ova prva jača hrvatska borba generacija nije uperena protiv tadanjih literarnih »otaca«, nego protiv literarnih »djedova« — ne protiv generacije pedesetih godina, nego protiv generacije Iliraca, koja je tada u svojim rukama imala najistaknutije položaje. Svoje napade opravdavao je Šenoa riječima:

— »Ne možebiti stoga, da ne štujem njegova (t. j. Demeterova) literarnoga djelovanja, Bože sačuvaj, ni njegovih zasluga ni drugih starih domorodaca. Al' bi opet ta gospoda pam-

titi imala da poslije ljeta jesen ide, a poslije jeseni zima, da drvo ne nosi ploda pod kasnu jesen. Ta gospoda ne bi odviše školnički govoriti smjela, jer su i mlađi od njih škole polazili.

A najsmješnije je od njih kad se na silu nameću poslu kojemu se živahnosti hoće; to naprezanje mi se baš tako čini kao što vika staroga ulogami skučenoga kapitana da će voditi glavom husare na juriš.[2])

Šenoi je, među ostalim, odgovoreno ovako:

»Medice, cura te ipsum«.

»Iz svega što nabrojismo proizlazi da »Pozorov« recenzent nije ni u dramaturgičkom, ni u umjetničko-povjesničkom ni u jezikoslovnom obziru dorasao zadaći obične kritike, akamoli da bude, kao što se gradi, reformatorom našega kazališta«.

»Ta ne znate li, drzovane, da nam ne bude baš ovoga artističkog ravnatelja da po svoj prilici ne bi još ni danas hrvatskoga kazališta imali, on jedini ga stvori i nitko drugi. — Ta ne znate li, bolane, da vi sa svom vašom nadrimudrošću i nadriznanjem niste dostojni g. artističkom ravnatelju ni obuću svući, akamoli o njem onako crne kritike pisati; jer baš on ima više zasluga za narodno kazalište nego vam je u bradi i glavi dlaka. Nuder, sveznali velikane, gdje su vaše pjesme, gdje li su vaši umotvori, da ih s njegovimi sravnamo, da im se veselimo i divimo«.[3])

U ovim je godinama nastao i spor između Josipa Eugena Tomića i Adolfa Vebera Tkalče-

---

[2]) Pozor 1866, str. 1006.

[3]) Svijet 1866, br. 22. i 158.

vića. Josip Eugen Tomić — koji se tada bavio u prvom redu lirikom i koji je važio kao jedan od najboljih »mlađih« — u svojim je »Leljinkama« kao ljubavni pjesnik pokazao nešto više slobode nego što je to dotad bio običaj. Adolf Veber prekorio ga je u »Književniku« zbog toga, nabrajajući mu u njegovim pjesmama mjesta gdje je prešao dopuštene granice. Obrnuto, Šenoa, kao reprezentant »Mladih«, pisao je o »Leljinkama« u »Glasonoši« veoma pohvalno.

Prošlo je nešto više od deset godina od tih Šenoinih napadaja protiv »starih«, i već su mlađi, gotovo njegovim riječima, napadali na njega i njegove pristaše. Samo su borbe ovaj put bile žešće, i napadaji brojniji. Mladi književnici, na prijelazu između sedmoga u osmi decenij 19 v., zadojeni pravaštvom, a nešto i socijalizmom, poricali su vrijednost cijeloj dotadanjoj hrvatskoj književnosti (osim Starčevićevih »Pisama Mađarolaca« i Folnegovićevih »Zanovetanja«). Među »mladima« toga vremena nalaze se Ante Kovačić, Janko Ibler, Pajo Žetić. Ovaj je posljednji u jednom predavanju (Misli o hrvatskoj literaturi) u svojoj žestini zabacio uopće sve što je dotad stvoreno u hrvatskoj književnosti; hrvatsku literaturu isporedio je s blatnom barom: Smet je sve što se kod nas napisalo, i cijela hrvatska inteligencija nisu nego impotentni kreteni; smet i blatna bara je sva hrvatska literatura. — Ante Kovačić je u nizu feljtona u sušačkoj »Slobodi« (g. 1878 i 1879) izvrgavao ruglu Šenou i gotovo čitavo njegovo pokoljenje i njegove sljedbenike.

Ipak, u ono su doba prilike u književnosti bile već kompliciranije. Neki ljudi koji su u po-

litici pristajali na stranku prava (Kumičić, Harambašić), u literaturi su pristajali više uz Šenou negoli uz njegove protivnike. Čak i »bard stranke prava«, Harambašić, otvoreno kaže:

»Nu mi nemamo baš previše starijih radnika na književnom polju, ali sa ovim što ih imademo dičimo se i ponosimo. Neka me nitko ne pobija žalosnom činjenicom da osobito neki mlađi »kritičari« nisu istoga mnijenja. Uz njih niti je hrvatska mladost, niti hrvatska inteligencija. Ja osobno poznajem skoro sve mlađe hrvatske književnike, većini njih iskren sam drug i pobratim, pak i u svoje i u njihovo ime mogu smjelo ustvrditi da među starijimi i mlađimi hrvatskimi pisci ne postoji onaj jaz koji pojedini nadrikritičari svojimi črčkarijami stvoriti žele. Oni su slabi i osamljeni, jer mi svi dobro znademo da je lako rušiti, ali je teško — temelj graditi«.[4])

Prema napadajima sa strane »mladih«, obrana je »starih« bila veoma blaga. August Šenoa, na koga su uglavnom bile uperene navale, osvrnuo se na njih s nekim bolom:

»... šta ćete reći kad se hrvatski mladić, koji nema iskustva, koji nema literarnoga znanja, drzne u skupu hrvatskih mladića ex tripode lanuti da je hrvatska literatura smet i blatna bara... Smet je ono što je toliko ljudi kroz sav svoj život radilo u pjesništvu, u historiji, u prirodopisu, publicistici, u umjetnosti, smet je sve ono što je akademija, Matica, jeronimsko, pedagoško i druga društva uradilo, smet je sve što je hrvatsko pero napisalo... jer

---

4) Hrvatska vila III, 872.

tako misli neki Pajo Žetić, koji o tom ne bi ni pisnuti smio.«[5])

Hrvatski teoretik naturalizma, Eugen Kumičić, boreći se za novi pravac u književnosti, nije nastupao ofenzivno protiv Šenoe, nego je smatrao da upravo u nekim njegovim djelima (na pr. u »Mladom gospodinu«) treba tražiti uzor pisanja što ga iziskuje ova struja. Novi su napadaji na stariju književnost i starije književnike potekli od pristalica verizma. Josip Ljubić Dinkov uzeo je za svoju zbirku pjesama »Juvenilia« (Zagreb 1888) motto iz Carduccija: Odio l' usata poesia, i u svom predgovoru na pitanje ima li u Hrvatskoj književnika odgovorio negativno. Pjesme se u Hrvatskoj, po njegovu mišljenju, pišu po kalupu, Vijenac, po tom mišljenju, reprezentira arheologijski muzej, hrvatski književnici kao da žive u 18 vijeku, umjesto da u literaturi iznose svoje vrijeme. »Spalite«, završuje on, »izim malih iznimaka, sve ono što se pisalo ovo zadnjih godina, dakako spalite i ovu knjigu, koja se veoma malo razlikuje od drugih; otrujte sve književnike, dakako i prvake, pa onda stvorite novu vrst poezije, koja bi morala zaudarati po prahu od revolvera«.

Žestoke literarne borbe između dviju generacija razvile su se u hrvatskoj književnosti svršetkom 19 i početkom 20 vijeka, pod imenom borbe između »starih« i »mladih«. Svoje stajalište prema »starima« označili su tadanji »mladi« najbolje time, što su u svom organu »Život« kao motto donosili Kundekove stihove:

---

5) Vijenac 1881, br. 11.

Ar se dižu mladi... Tragovi tih borba osjećaju se u neku ruku još i danas, jer se njihovi reprezentanti još i danas od zgode do zgode sukobe, a osjećaju se ti tragovi i u literarnim i kulturnim udruženjima. Ta je borba bila veoma kompliciranа, jer nije bila samo književna, nego su u njoj bili odlučni i nacionalni, i politički i religiozni, i moralni pogledi pojedinaca. Od mnogobrojnih programatskih rečenica »mladih«, što su izišle u »Svijetlu«, »Novoj nadi«, »Životu«, Novoj zvijezdi«, »Mladoj Hrvatskoj« i u zasebnim edicijama toga vremena, mogu da se navedu riječi Milana Šarića iz njegova članka »Hrv. književnost« (Hrv. misao 1897) i riječi Vladimira Jelovšeka u njegovoj knjizi pjesama »Pêle-mêle« II (Prag 1900).

Milan Šarić proveo je u svom članku — kao i Šenoa g. 1865 — analizu cjelokupne hrvatske književnosti, i došao je gotovo do sasvim negativnih rezultata. Od svih hrvatskih lirskih pjesnika proglasio je vrijednima samo Preradovića, Kranjčevića i Hranilovića, od svih hrvatskih pripovjedača svoga vremena istaknuo je samo Kozarca, od svih hrvatskih kritičara samo Markovića. Istaknuo je nesavremenost, bljedoću, lažnost najvećeg dijela hrvatske književnosti: »Kakva bi šteta bila da jednom prestane isprazna erotika većine pjesnika, da prestane patriotska poezija Harambašićeva (a i ljubavna njegova...), da prestane pseudoklasička poezija Tresićeva?« Itd. A Vladimir Jelovšek, tražeći apsolutnu, bezobzirnu, individualnu slobodu, udara na sve spone:

»Ne dam se ničim sputavati, nikakvim ofi-

cijelnim auktoritetima, nikakvim uobičajenim dogmama i nazorima, nikakovom masom i većinom, nikakvim strujama, pa dolazile one farizejski u ime najvećeg božanskog auktoriteta ili »cijelog naroda« ili najviše svjetovne moći: imam pravo svojim opstankom, svojom apodiktičnom sućnošću, da mogu raditi po zakonima, nalozima i mislima koji su sastavni dio moga bića, moje duše, koji se razvijaju i usavršavaju. Ta je sloboda osobito nužna u vrijeme vrijenja, u vrijeme velikih kriza, i pojedinih individua i cijelih naraštaja, kad se staro doba sa svim svojim nevaljalim stečevinama naglo mrvi —« —

Jelovšekove misli ne mogu se nikako smatrati najboljim tumačem ozbiljnih nastojanja »mladih«. Jelovšekovu su knjigu i mirniji »mladi« (Dežman) nepovoljno ocijenili. Ali su ove rečenice karakteristične zato što je Jelovšek ono općeno strujanje među mladima — težnju za oslobođenjem od literarnih kalupa, težnju za slobodom stvaranja i naglašavanjem individualnosti pisaca — potencirao do ekstrema, pa je našao i ljudi koji su mu odobravali. Među piscima koji su se tada ubrajali među »mlade« jedan je dio kritizovao starije i opravdavao borbu protiv njih, drugi je dio tražio veze između svih aktivnih i vrijednih književnika, bez obzira na pokoljenje kome pripadaju, a jedan je dio, kao što je to činio Jelovšek, smatrao

svaki pokušaj kompromisa izdajstvom i beskarakternošću. — Zahtjev za slobodom stvaranja i slobodnim izražavanjem piščeve individualnosti, što ga je Jelovšek izrazio tako temperamentno, Gjalski je formulirao — 2 godine prije njega — blaže, ali još uvijek tako da se u njemu osjećala oštrica protiv »starih«.

— Prestala su vremena i za naš narod i za našu umjetnost, kad je već dobro bilo da se što stvorilo prema zahtjevima škole, . . . i kad se je moglo držati da je umjetno djelo izvrsno, ako koristi izravnim utjecajem i direktnom riječi našem nastojanju za očuvanje naše narodnosti. Ne obazirajte se ni na kakove zahtjeve, što su izvan vaše umjetnosti, ne primajte nikakvih opomena i prosvjeda sa strana koje su prisiljene po svojoj naturi da se kreću samo jednom putinom. Svaki pojedinac neka si čuva svoju umjetničku individualnost, svoju sopstvenu slobodu«.[6])

Samo, u ovim borbama, i otpor starijih bio je isto tako žestok kao i napadi mladih, u nekim slučajevima još i žešći. Čak se može reći da su u nekim slučajevima »stari« bili oni koji su napadali, a »mladi« su se branili. Stjepan Korenić u svojoj brošuri »Nekoliko misli k našemu umjetno-literarnom pokretu« (Zagreb 1899), reflektira na riječi Gjalskoga i govori o kobnim posljedicama koje bi nastale, kad bi se prihvatili principi Gjalskoga:

»Ta za Boga miloga, onda smo mi u Stenjevcu — onda smo u ludnici! Iskreno ispovije-

---

6) Hrvatski salon, 1898, str. 1. i 2.

damo: kada bi naša umjetnost pošla putem što ga naviješta i utire gosp. Gjalski u Hrvatskoj... bilo bi nam sto puta milije i draže, kada hrvatski narod ne bi imao uopće nikakve umjetnosti i nikakovih umjetnika... I podupirati ovakovu umjetnost i umjetnike, bilo moralno bilo materijalno, značilo bi počinjati ubijstvo na vlastitom narodu«.

Govoreći o edicijama »Mladih«, Korenić govori:

»... sve to nisu drugo nego znaci naše duševne pocjepkanosti i znaci našeg nezdravog duševnog organizma, naše moralne bolesti. Jer kada zaviriš u tu »novost«, drugo ne vidiš do jedino rušenje svakog višeg auktoriteta i odricanje svake moralne stege i obzira spram viših i starijih. Tu se u nekim listovima čita lekcija najzaslužnijim našim književnicima.« — O »Hrvatskom salonu« kaže Korenić: »Sav gnjus i kal moralni što se po mračnim društvima i najtamnijim zakucima prikuplja, pobran je i iznesen na jednu hrpu u »Hrvatskom salonu« na vidik«.

Na sličan način pisali su o edicijama »Mladih« reprezentanti »Starih« (Jovan Hranilović, Dinko Politeo, Franjo š. Kuhač, pa Ante Tresić Pavičić, Kerubin Šegvić itd.). Patologija, bolest, modernistički gigrlizam, nemoral — ponajčešće su oznake koje su »Stari« davali izrazitijim edicijama »Mladih« (Jelovšekove pjesme, Begovićeva Knjiga Boccadoro itd.), dok se, s druge strane, i u rečenicama »Mladih« o »Starima« ponavljaju riječi kao: kalup, šablona, beskrvnost, bezidejnost itd.

Borba između »Mladih« i »Starih« stišale su se oko godine 1910, ali se uoči svjetskoga rata, a naročito nakon balkanskog rata, stala da javlja nova borba generacija. Potencirani nacionalni osjećaj između 1910 i 1914, koji je naročito bio zahvatio omladinu, prožimao je sve omladinske edicije toga doba (Vihor, Sutla, Grabancijaš, Grič, Mlada hrvatska itd.). Uza sve razlike u političkim pogledima, tadanji su »Mladi« (mladohrvati, naprednjaci, jugoslavenski nacionalisti) gledali na literaturu prilično jednako, naglašujući oštro nacionalnu notu i propovijedajući životni optimizam, a osuđujući ideološku ravnodušnost jednog dijela starije književnosti. Započele su se već i borbe protiv »Savremenika«, kao liberalnog književnog časopisa, u kome se, po mišljenju njegovih protivnika, pod firmom slobode stvaranja štampa sve, bez obzira na idejne razlike. Reakciji se pridružio i jedan dio književnika koji su se ubrajali među Moderniste (Marjanović i Vodnik u »Književnim novostima«), tražeći književnost, koja će imati izrađenu idejnu bazu i određen smjer. — Rat je omeo ovu generaciju, te ona nije mogla da se potpuno iživi. U »Književnom jugu« (1918 i 1919) ona je došla bar nekako do izražaja. Ali Krležin i Cesarčev »Plamen« (1919), bez obzira na svoju ideološku podlogu, imade, u odnošaju prema starijima, mnogo zajedničkih crta s »Vihorom« Vladimira Čerine (iz g. 1914). Kao što je Čerinin uvodnik »U gradu cinika« (u prvom broju Vihora) značio u neku ruku obračun sa svim starim vrednotama i ljudima, tako je to isto, samo s

više zamaha, značio Krležin članak »Hrvatska književna laž« u prvom broju »Plamena«:

»Vatre! Vatre!

»Vreme je da se spali i uništi i razbije najveća laž sviju naših sankrosanktnih laži, legendarna laž nad lažima, laž hrvatske književnosti.

»Sve to što se danas zove hrvatska književnost, jedna je ornamentalna tapeta. Ti su ljudi, koji drapiraju prostorije svojih duša takim uzorcima, dekorateri i tapetari dekorativni i bolesni i slaboumni«.

»Jer taj hrvatski Parnas, u kome se ore herojski i borbeni napevi, nije građevina mramorna. Monumentalika toga hrama improvizovana je iz platna i lepenke i žbuke. To je reprezentativni izložbeni paviljon iz papira«. — »Sve je to močvara otrovna i ponor crni narodni, a nad njim luduju luđaci i recitiraju stare laži. Svi ti književni nitkovi, i opice, i suvišni ljudi, svi oni laju o nekom kulturnom problemu, zvone o oklope sredovečne, sazivaju Marka Spasitelja, a ne vide da sve stoji na močvari, na najmočvarnijoj močvari sviju močvara ove Božje kugle, na hrvatskoj močvari«.

Napadaji »Plamena« bili su upereni u prvom redu protiv najistaknutijih nosilaca i ideologa prošlih književnih generacija (Preradović, Gjalski, Domjanić, Marjanović, Prohaska itd.). U obrani ovih starijih (Dragutin Prohaska) može da se čita među recima: Da nije bilo ilirizma i književnih razdoblja nakon njega, ne bi bilo ni Krleže.

Nešto slično javlja se opet i u suvremenoj književnosti.

U različitim kritikama što su ih pisali pripadnici poratnih književnih pokoljenja, proglašena je često cijela dosadanja hrvatska književnost provincijalnom i malograđanskom itd., i tražile su se nove vrednote. Ali su mnogobrojne i različite pojave među najmlađima izazvale protiv sebe one koji su pred nešto više od jednog decenija i sami istupali u ime mladih protiv starih. Govoreći o poslijeratnim modernistima, Augustin Ujević napisao je i ove rečenice:

»Jer djela te Moderne ne samo da se nalaze izvan književnosti, nego su i grijeh protiv najobičnije pismenosti: jer ta zlodjela i nedjela, ukoliko ne zanimaju psihijatriju i sudbenu medicinu, svakako su ozbiljan šok za svakog obrazovanog pedagoga.[7])

Ujević je doduše pisao više u povodu nekih pojava među Srbijancima negoli u povodu pojava među Hrvatima — ali su prilike uglavnom jednake. A i Miroslav Krleža, koji je u »Plamenu« tražio vatre da se spali cijela starija hrvatska književnost, u svojim je književnim listovima od zgode do zgode znao i sam da uz oštrije primjedbe registrira pojave među najmlađima.

3.

U citiranim rečenicama ne vide se razlozi zašto su pripadnici novih generacija nastupali ofenzivno protiv starijih, i koliko su njihove borbe bile opravdane ili neopravdane, kao što se ne vidi ni to što je starije podržavalo u njihovu shvatanju. Između različitih i mnogobroj-

---

7) Nedjela maloletnih, str. 3.

nih članaka i izjava u kojima su pripadnici različitih hrvatskih književnih generacija izricali svoje sudove o protivničkim generacijama, iznesene su ovdje samo onakve rečenice u kojima se vidi taj odnošaj između generacija, i ništa drugo. Bilo je naročito u osamdesetim i devedesetim godinama, pa u prvom deceniju dvadesetog vijeka, ljudi koji su s mnogo više ozbiljnosti i kompetencije govorili o težnjama mladih ljudi negoli su to govorili na pr. Josip Ljubić ili Vladimir Jelovšek, a među »Starima« bilo je s druge strane ljudi koji su stajali u bližem dodiru s književnošću negoli je to bio na pr. Korenić. Ali se književna atmosfera nekog razdoblja, naročito odnošaj između pojedinih struja i generacija, često bolje vidi iz izjava pisaca drugoga i trećega reda negoli iz izjava onih koji književnost vode.

Život književnih generacija traje, kako je rečeno, poprečno 10—15 godina. Toliko po prilici traje borbenost novih pokoljenja, i njihovi pokušaji da književnost formiraju prema vlastitim pogledima. Poslije toga se najveći dio književnika — koliko oni uopće ostaju u književnosti — ili smiruje, ili pak osjeća potrebu da se brani od generacija koje su u to vrijeme nadošle. Rijetki su književnici koji ostaju u ofenzivnom položaju i nakon toga vremenskog razmaka. U smirenju koje nastaje nakon godina borbe, rade onda zajednički pripadnici različitih generacija.

August Šenoa započeo je svoju intenzivniju književnu djelatnost napadajima na Demetera i Freudenreicha, a ipak je on, jedva jedan decenij iza svojih napadaja, govorio i o jednome

i o drugome s najvećom toplinom. On je vrlo dobro osjetio što znači htjeti, i što znači raditi u prilikama u kojima je radio hrvatski književnik. U svom članku o Janku Jurkoviću kaže on iskreno:

»Najgore čine oni pisci koji uzmu pred sebe djela prošlih vremena i stanu ih mjeriti rifom sadašnjosti. Pisca treba uvijek prosuditi prema njegovim savremenikom, prema odnošajem u kojih je živio«. — »Dok sunce sja, dok se narav veseli, dok ptice pjevaju glasno, prikovana je većina pisaca za birokratski stol, zakopana u suhe uredske spise, i više puti se je čuditi da birokratski prah ne uguši zdravoga humora, da ne ubije žive fantazije. Većina je naših pisaca osuđena da sklada svoje plodove u noći, kad je tijelo sustalo, kad su živci smalaknuli«.[8]) A na jednu primjedbu Mirka Bogovića, u njegovoj knjizi »Strelice«, neće li mlađima možda biti krivo, što on, stariji, u njihovu vremenu izdaje knjigu, Šenoa je odgovorio: »Te riječi Bogovićeve zabušiše nas uistinu. Tko odbija starije pisce, tko Bogovića? upitasmo... Nama je drago i vrlo drago da se je Mirko Bogović opet na književnom polju pojavio, nama je mio rad starijih pisaca, koji mlađim uravnaše putanju, mi im želimo dug život, te odbijamo od sebe primisao da mlađi pisci kane biti veselim grobarima starijih pisaca« [9]) Sam Pajo Žetić, koji je koncem sedamdesetih godina poricao vrijednost cijeloj hrvatskoj književnosti, sveo je već početkom osamdesetih g. u jednom

---

[8]) Vijenac 1878, str. 260 — 262.
[9]) Članci i kritike, 255.

feljtonu ovakve pojave na psihologiju mladosti: Mladost je amoralna, prezire autoritet, stvari, historiju, pa tek u zrelijim godinama postaje konstruktivnim članom ljudskoga društva. Mladić se divi Voltaireu, Rousseauu, Mirebeauu, ali ne uvažava jednostavnog i istinskog sadržaja koje Goetheove ili Preradovićeve, pjesme[10]) Janko Ibler, koji je svoj kritičarski rad započeo u pravaškim listovima (Sloboda, Hrvatska vila), govoreći o pripadnicima starije generacije na sličan način kao što su to činili Kovačić i Pajo Žetić, napisao je kasnije svoje najtoplije kritike upravo o Šenoi i Markoviću. Sve te borbe između književnika »pravaša« i »nepravaša«, realista i njihovih protivnika, tako žestoke koncem sedamdesetih godina i početkom osamdesetih godina, uminule su već tokom osamdesetih godina, i u »Vijencu« je izišlo Kovačićevo najbolje djelo u »U registraturi«. A u tom listu su se osamdesetih i devedesetih godina razvili i svi oni talentiraniji pisci koji su u književnost ušli u pravaškim listovima (Kranjčević, Novak, Turić, Kozarac itd.). Borbe između »Starih« i »Mladih«, početkom 20 vijeka tako žestoke, da su si protivnici međusobno poricali i čovječje dostojanstvo i moralne kvalitete, danas se pričinjaju kao davna prošlost, te u odborima »Matice hrvatske«, za koju su se najviše i vodile borbe, sjede već davno jedni pored drugih i pristaše Starih i pristaše Mladih. A Krleža, koji je g. 1919 porekao vrijednost gotovo cijeloj dotadanjoj hrvatskoj književnosti, u svome eseju o Kranjčevićevoj lirici

---

10) Narodne novine g. 1882.

postavlja — kao nekoć i Šenoa — težište na problem: s kakvim se teškoćama morao da bori hrvatski pisac da uzmogne reći ono što je htio da kaže. Kranjčević je, po Krležinu prikazu, morao da u pogledu svog izražaja izvrši sam ono na čemu su u razvijenim literaturama radile cijele generacije. — A time se mijenja i baza na prosuđivanje cijele književnosti.

Što je književnost razvijenija, što više generacija radi na njoj, to su odnošaji među književnicima kompliciraniji. Općenito se može reći da nove generacije neće da priznadu vrijednost generacijama koje su radile neposredno pred njima, nego osjećaju veću simpatiju prema starijima. Šenoa koji je u svom članku »Naša književnost« (1865) istupio kao neke vrste predvodnik tadanjih mladih, analizirao je tu u prvom redu književnost što su je stvarali pisci pedesetih godina. U ocjeni tih pisaca došao je do negativnih rezultata — ali je zato o Ilircima govorio sa zanosom. Cijelo se njegovo pokoljenje zapravo — akoizuzmemo njegov sukob s Demeterom — naslanja na tradicije ilirizma, dakle na tradicije svojih literarnih djedova. — Hrvatska Moderna, nastajući jednim dijelom kao reakcija na realizam, gledala je hrvatske literarne velikane u piscima hrvatskog romantizma, Markoviću i Šenoi (Nehajev, Ogrizović, Matoš). Kranjčević, koga je njegovo pokoljenje smatralo najvećim hrvatskim pjesnikom, i pjesničkim velikanom uopće, bio je u godinama pred rat u jeku revolucionarnog nacionalizma, gotovo odbačen kao pesimist koji može na narod nepovoljno djelovati. U to doba stvarao se kult Nazora. Dolaskom nove literarne gene-

racije, poslije rata, stao je glas Nazorov da neko vrijeme opada, a Kranjčevićev utjecaj i glas opet su porasli itd. — Ovakve konstatacije vrijede, naravno, samo za jedan dio pojedinih književnih generacija — onaj dio koji najviše podliježe utjecaju sveopće duhovne atmosfere. Samostalniji duhovi znadu da uvijek idu svojim putem, pa i u literarnim simpatijama. Dok su radikalni pravaški omladinci, početkom osamdesetih godina, poricali svaku vrijednost literaturi obzoraša (Šenoe i Markovića), najjači pravaški talenti (Kumičić, Novak, Harambašić, Kranjčević, Palmović itd.) razvijali su se ugledajući se u njih, i priznavajući to otvoreno. Dok su mnogi »Modernisti« početkom 19 vijeka poricali svaku vrijednost starijoj književnosti, i naročito isticali slom realizma, pa i tražili bijeg od realnosti, dotle na pr. Milan Marjanović izjavljuje da su Mladi upravo proučavajući hrvatske realiste stekli ideje što su ih unosili u javni život. Jedna grupa modernista, s M. Nehajevom na čelu, izišla je čak i s programom: Gjalski. A Vladimir Čerina, jedan od ideologa nacionalističke omladine uoči rata, proglasio je Nazora, člana prethodne generacije, pjesnikom nas sutrašnjih, itd.

U borbama između književnih generacija interesantno je primijetiti, pored metoda borbe, i ličnosti koje ulaze u borbu i ideje što ih literarni borioci iznose. S obzirom na ličnosti koje sudjeluju u borbama generacija, moglo bi se postaviti kao pravilo da istinski, pravi stvaraoci ne sudjeluju u tim borbama, ili, ako sudjeluju, njihova borba nema toliko značaj borbe generacija, koliko karakter idejne borbe, koja

onda traje i dalje od njihove generacije. Predvodnici svojih generacija u borbama protiv starijih gotovo redovno stvaraju malo, ili ne stvaraju ništa. Pajo Žetić, Janko Ibler, Ante Kovačić kao kritičar i feljtonist. Milivoj Dežman, Vladimir Jelovšek, Ivo Pilar, Milan Šarić, itd. — sve ljudi koji su po kojim svojim člankom ili dugogodišnjim djelovanjem (kao na pr. Dežman) znali da za sobom, kao vođi, povuku velik broj književnika u borbi protiv starijih, većinom su posvema zaboravljeni kao književnici. To ne znači da su oni literarno-historijski bez značenja. Za idejnim vođama pojedinih literarnih pokoljenja ide međutim obično mnoštvo epigona, koje prihvata pomodne krilatice, zaoštri ih do najveće mjere; takvi ljudi onda obično i dovode do apsurda cio pokret i prouzrokuju borbe i tamo gdje one nisu bile potrebne. U svakoj hrvatskoj mlađoj literarnoj generacije bilo je takvih ljudi koji su neku ideju dovodili do ekstrema. Doba realizma i naturalizma davalo je pisce koji su pjevali pjesme kao što su pjesme »Juvenilia« Josipa Ljubića, »Prisojkinje«, »Koprive« J. Miščina (D. Lopašić) itd., a u doba Moderne istupali su kao najgrlatiji reprezentanti novih strujanja — neovlašteni ni od koga — pisci kao Selko Nina, Dragutin Likotinović, izazivajući svojim ekstravagantnostima otpor »starih« protiv svih »mladih«. Pravi stvaraoci — oni kojih djela ostaju — ili u tim borbama generacija stoje po strani, ili stoje sa svim svojim simpatijama uz jednu struju, ali aktivno ne zalaze u borbu. Marković, Kranjčević, Kozarac, Vidrić, Domjanić, Nazor, itd. nisu nikad u književnosti krili svojih

simpatija ili antipatija, pokazujući to suradnjom u listovima određenih struja, ali aktivno u borbama književnim nisu sudjelovali.

Koliko su neki od izrazitijih hrvatskih književnika u toku svoje književne karijere, u sukobima generacija, i istupili izrazitije, oni su ipak gledali da djeluju pomirljivo kao na pr. Gjalski, kojega je mlađe pokoljenje početkom 20 v. bilo proglasilo svojim reprezentantom. On o tome izričito govori, misleći na svoj ulazak u književnost početkom osamdesetih godina: »Ja sam uistinu počeo u nas posve novim putem raditi, i počeo gotovo bez ikakve veze s dotadanjom literarnom našom tradicijom — pak nisam kod toga zatrubio u ratnu trublju, niti se istaknuo kao kakov novotar. Time sam polučio da nije nastala nekakva literarna borba, dapače pisci posvema oprečni mome stanovištu nisu mi pravili zapreke.[11]) Međutim, u novim prilikama, koncem 19 i početkom 20 vijeka, Gjalski je ipak zašao u borbu.

Za većinu je mladih ljudi, kad ulaze u život, karakterističan njihov osjećaj, (kao da prije njih nije bilo ništa naročito vrijedno, i da se tek s njima i nastupom njihove generacije započinje doba kad će se lako i brzo ostvarit sve što oni zamišljaju, i što stari, po njihovu mišljenju, nisu znali da ostvare. Taj osjećaj izbija naročito pri nastupu svake nove literarne generaije. Ova je naivnost mlađih generacija simpatična i prijeko potrebna u svakoj borbi, jer je znak vjere. — Međutim, ako čovjek pogleda u jezgru hrvatskih književnih sukoba,

---

[11]) Vijenac 1899, str. 187.

onda može konstatirati kako se sve književne borbe generacije zapravo kreću između alternativa: da li će književnost biti nacionalna i socijalna, s korijenjem u vlastitoj zemlji i životu, i prema tome povezana s društvom u kome je nikla, vršeći u njemu određenu zadaću — ili će biti u neku ruku kozmopolitička, artistička, živeći bez obzira na potrebe oko sebe, kao produkt umjetnika-tvorca, zadržavajući uvijek svoj individualni i čisto estetički karakter. Parole kao što su: sloboda stvaranja, rasna umjetnost, autonomija književnog stvaranja, socijalna funkcija umjetnosti i sl. samo su različite varijacije ovih osnovnih problema, te se u različitim formulacijama periodički vraćaju. Problem je u hrvatskim prilikama postajao redovno kompliciran, ili zato, jer su ljudi u rasprave unosili elemente koji ne pripadaju u književnost, ili su ekstremistički naglašivali samo jednu njegovu stranu, ili jer nikako nisu htjeli da vide da se možda može naći način da književno djelo bude i odražaj naše stvarnosti, i da ima nesumnjivu umjetničku vrijednost, bez obzira na prilike u kojima je nastalo.

Oko godine 1910 vodile su se polemike između pristalica artizma (Matoš) i pristalica tendenciozne književnosti (Marjanović). I to se tada pričinjalo nečim naročito novim. Međutim principe artizma iznio je već na neki način Ivan Macun: »Umjetnost ima po prirodi taj zadatak da nas podiže iz truloga praha svagdanjih zemaljskih poslova... Druge namjere, kao na pr. naučavanje, ćudorednost, itd. nema joj.[12])

---

[12]) Neven 1852, str. 21.

Kad je g. 1911 stao da izlazi omladinski list »Val« s programatskom izjavom uredništva da će ono uvrštavati u list samo tendenciozne literarne priloge, napisao je tim povodom Matoš u »Hrvatskoj slobodi« feljton pod natpisom »Juriš barbara«. Međutim, gotovo iste riječi protiv tendenciozne književnosti upotrebio je Armin Pavić već g. 1869, u 2. br. Vijenca, govoreći o drami: Ne imade većega barbarizma nego da kazalište, mjesto hrama umjetnosti, postane institut rasprostirući tendenciozna bud politička, bud druga načela: umjetnost je sama sebi svrhom.

Karakteristično je uopće za velik dio hrvatskih književnika u sedamdesetim godinama prošlog vijeka, da su oni u svojim člancima rado naglašivali umjetničku stranu književnih djela, bez obzira na tendenciju. Ova se crta povlači i Markovićevim kritikama iz toga vremena. I Marković dijeli književna djela na tendenciozna i netendenciozna; on priznaje potrebu prvih, ali prvenstvo daje drugima.

Jedan od najčešćih prigovora poratnih književnih generacija hrvatskoj književnosti jest: naša je književnost provincijalna, tražimo evropske vidike i evropska shvatanja. Međutim, ovaj je princip kao svoj urednički princip iznio već Stanko Vraz kao urednik »Kola«, a zatim Vinko Pacel kao urednik »Nevena«; njega je htio da provodi od g. 1869 i »Vijenac«, a s tim principom izišla je i Moderna (isp. na pr. bečku »Mladost«). — Kad se, u pročišćavanju književnih pojmova, kod nas od zgode do zgode naglašuje emocionalno-fantazijski karakter umjetnosti — za razliku od intelektualističkog shva-

tanja umjetničkog stvaranja, onda bi trebalo da se potsjeti da je već pomenuti Ivan Macun govorio: Izvor je umjetnosti u čuvstvu, a ne u intelektu, i zato se ona ne da naučiti.[13])

Ako čovjek letimično prođe kroz sve te rečenice što su ih u različitim književnim razdobljima izricali pripadnici različitih književnih generacija, te ne ispituje da li su te rečenice u času kad su izrečene bile aktuelne i opravdane ili nisu, dolazi do zaključka kako se mnogo toga uvijek iznova ponavlja. Izjave s kojima polaze u borbu pripadnici novih generacija veoma su slične među sobom, a isto tako i obrane starijih. Mlađi redovno ističu potrebu novoga, što će biti bolje od dosadanjega, a stariji se redovno pozivaju na stečene zasluge i teškoće prilika u kojima su radili. Gotovo svaki književnik koji je u mladosti udarao na starije dolazi pod starost u priliku da se brani od mlađih — gotovo istim riječima kojima su se od njega nekad branili njegovi književni prethodnici. Koliko sličnosti imade na pr. u citiranim rečenicama Šenoe, Korenića, Ujevića!

Svaka razvitija literatura u razdobljima književnih borba pruža različitu sliku, već prema tome kojoj generaciji pripada gledalac. Za one koji temperamentno i bojovno stupaju u književnost zvuči pomalo zastarjelim i lažnim sve ono što govore stariji. Za njih pripada u historiju gotovo sve ono što je starije od deset godina. Ali u svakom razdoblju imade i ljudi koji su preživjeli već više borba generacija. I kakav dojam može da ostavljaju sve te

---

[13]) Neven 1852, 216.

borbe u ljudima koji su mogli da prate cijelu hrvatsku književnost od pojave na pr. »Zlatareva zlata«? Jer sve te jače književne borbe, sva ta mijena generacija zbila se tako reći u okviru jednoga ljudskoga života. I kakvi dojmovi ostaju kad čovjek gleda sve to kao na literarno-historijske dokumente, ne ispitujući smisao i realni povod tih pojava? — Prije svega ostaje žalostan dojam o uzaludnosti tolikih napora, o propadanju tolikih ambicija i nada. Kroz tih šezdesetak, sedamdesetak godina, što su se u hrvatskoj književnosti vodile književne borbe, svaka je nova generacija iznijela i novih vidika, i novih opažanja, i novih zahtjeva. Toliko mladih ljudi zanosnim je i žestokim riječima tražilo preporod literature, vjerujući iskreno da će s pobjedom njihove generacije bujno procvasti književnost i da će nastajati djela koja će zasjeniti sve staro. A najveći dio tih ljudi ili je iščeznuo bez traga za života svoje generacije, ili je morao s bolom da konstatira kako je stvarnost mnogo drugačija negoli što čovjek isprva zamišlja. A od manifesta, programa, članaka ostala je samo hrpa papira koju, možda, u čitavom deceniju prolista jedan jedini čovjek.

Sve ove konstatacije ne vrijede međutim samo za hrvatsku književnost, nego za književni život svih naroda. Čak su one za velike narode još poraznije, jer tamo zalazi u borbe i više ljudi, i radi na književnosti mnogo veći broj pojedinaca, pa je u njima, prema tome, i veći broj neostvarenih ambicija i uzaludnih nada. Pomenuti Šenoin članak o Janku Jurkoviću, kao i Krležin članak o Kranjčeviću (naro-

čito riječi o Preradoviću), u neku su ruku konstatacije kako su često neopravdani žestoki mladenački napadaji na starije, i kako vrijednost neke književnosti ne zavisi samo od spoznaje kako je slabo vrijedno ono što su stvorili pređi, nego od mnogih faktora — i u samim piscima, ali i izvan njih.

4.

Imade, međutim, u sukobima hrvatskih književnih generacija nešto što se može smatrati i specijalno hrvatskim, ili bar karakteristikom mladih literatura, koje su se morale da bore s mnogobrojnim teškoćama (neznatna publika, politički pritisak, ekonomske prilike, rđavo prosvjetno stanje naroda, itd.). To je pojav: kako je dugačak život pojedinih hrvatskih književnih generacija, ne s obzirom na vrijeme koliko su one davale obilježje književnom životu, nego s obzirom na to koliko vremena one stvarno rade i koliko vremena ustraju njihovi pripadnici u književnosti. Jer čovjek-stvaralac, koji radi iz unutarnjih potreba, radi uvijek, bez obzira da li ga hvale i koliko ga kude, dok god osjeća unutarnju potrebu da radi. Ljudi na koje se obara pokoljenje sinova, doživljuju često, ako ustrajno rade, da ih iznova otkriva i razumijeva pokoljenje unuka. I to je onda najbolja zadovoljština koju netko može da stekne.

U hrvatskim poslijeratnim književnim sukobima pala je jednom i ovakva izjava:

»Kad je Miroslav Krleža s Augustom Cesarcem godine 1919 zagrmeo u »Plamenu« kao prorok Ilija i zauzeo mesto na krajnjoj crvenoj

levici... nitko nije predviđao da će taj vulkanski mladić već za nekoliko godina postati gotov čovek, modelovati svoju književnu fiziognomiju, ostariti i smiriti se.[14])

Krleža je tada imao 28 ili 29 godina. Bez obzira na polemike Krleža-Tomašić, u ovim je rečenicama karakteristično jedno: u kojim godinama čovjeka kod nas smatraju starim. Starost, ni u životu, nije u godinama što ih netko ima, a niti u samim idejama što ih netko izriče, nego u sposobnosti stvaranja, u razvijanju aktivnosti i u snazi kojom netko brani svoje misli. Sve godine prije tridesete uglavnom su godine kad čovjek traži sam orijentaciju, kad voli da stvara planove, kad u njemu sve kipi i vre. Oko tridesete godine čovjek se smiri, staloži, pa ako je on doista stvaralac, tek poslije te godine dolazi doba kad on može da ostvaruje svoje mladenačke koncepcije. Velika umjetnička djela ne nastaju, po pravilu, u samoj mladosti, nego u muževnim godinama, kad je čovjek u naponu svoje snage, kad imade iskustva i kad je savladao tehničke teškoće svoga posla. Izuzetak od toga čine, djelomično, lirski pjesnici, jer je za uspjeh u lirici upravo potrebna mladenačka naivnost; tu iskustvo može eventualno samo smetati. U normalnim prilikama doba rada na ostvarivanju planova može onda da potraje više decenija, pa čak i preko sedamdesete godine.

Karakteristika je velikog dijela hrvatskih pisaca da su pisali samo u mlađim godinama.

---

14) Stanko Tomašić, Jugoslavenska knjiga 1921, str. 775.

Za najznatnije hrvatske književnike u 19 v. konstatirano je toliko puta, kako su se brzo povlačili iz književnosti. Ivan Mažuranić napisao je svoj ep »Smrt Smail-age Ćengijića« u svojoj 32 godini (1845); poslije toga on uopće nije književno radio, iako je živio sve do g. 1890, dakle punih 45 godina iza nastanka svog najboljeg djela. Petar Preradović je doduše pisao sve do u posljednji decenij svoga života — ali nakon sloma ilirizma, on je u hrvatskoj književnosti bio više rijedak i drag gost negoli aktivan književnik. Marković je u dvadesetoj godini napisao »Dom i svijet« u dvadesetčetvrtoj izdao »Kohana i Vlastu«, u dvadesetsedmoj godini »Karla Dračkog« i »Benka Bota«, u trideset i prvoj »Zvonimira«, poslije toga, iako je živio sve do 1914, on je bio kritičar, filozof, književni teoretik, ali ne pjesnik. Ovo udara to više u oči, što je »Karlo Drački« g. 1872 izdan kao prvi dio tetralogije »Hrvatski pokret«. Harambašić je već u 24 godini bio najpopularniji hrvatski pjesnik, da se ubrzo, odmah poslije tridesete, raspline — prevodeći, pišući prigodnice itd. Janko Leskovar je u svojoj 35 i 36 godini jedan za drugim izdao dva romana (Propali dvori 1896, Sjene ljubavi 1897), i odmah poslije toga zašutio je. Među književnicima koji su se početkom ovoga vijeka isticali među »Mladima« bio je na pr. Mato Lisičar, originalan novelist, feljtonist i književni kritičar. Posljednja njegova knjiga — ujedno i prva — izišla je g. 1911 (Pripovijesti), ali ni u njoj nisu izišle nove stvari, nego već drugdje štampane novele. Posljednjeg svog pokušaja (roman »Na rasjelinama«) nije završio. A kad ga je pisao, imao

je tek 32 godine! Sličan je slučaj i s pjesnikom Mihovilom Nikolićem, koji je g. 1914 izdao pripovijest »Vjeročka«, i poslije toga se uopće nije javljao novim stvarima. A »Vjeročku« je izdao još u svojoj 36 godini. Doduše, i Marković je poslije »Zvonimira« štampao nekoliko novih lirskih pjesama, i Lisičar se poslije rata javio nekim člancima, i Nikolić štampa pokatkad koju lirsku pjesmu — ali to je tako malo, kao da ovi pisci uopće nisu imali veza s književnošću. — Konstatacije što su izrečene o najznatnijim hrvatskim piscima mogu da se međutim protegnu na najveći dio hrvatskih književnika.

Prije svega, u kojim su godinama u Hrvatskoj književnike proglašivali starima? Šenoa i Marković imali su između 35 i 40 godina kad su se protiv njih stali da bore pravaški omladinci. Naši »stari«, koncem 19 i početkom 20 v., bili su sve ljudi oko četrdesete godine, a naročito nisu bili stari po godinama oni koji su te borbe vodili u ime »Starih«. Jovan Hranilović, s Arnoldom tada jedan od najstarijih »Starih«, imao je g. 1900 46 godina, Pasarić 40 godina. Jakša Čedomil, kojega su »Mladi« katkad također ubrajali među »Stare«, imao je 35 godina kad se već definitivno povlačio iz književnosti. Taj običaj da se ljude proglašuje starima u godinama kad su oni na vrhuncu svoje fizičke i duhovne snage traje i poslije rata. Čak i Rudolf Franjin Magjer, vječno bodar i mladenački, proglašen je u jednoj knjižici Iva Kozarčanina Nestorom slavonskih književnika.. .

Svaka nova hrvatska književna generacija daje mnogo novih literarnih imena, ali najvećeg dijela imena nestaje u književnosti već na-

kon jednog decenija. Ne vrijedi to samo za pisce koji su dali po kakvu početničku pjesmicu ili novelu, nego i za ljude koji su s uspjehom izdali po više knjiga.

Ilirizam je dao velik broj književnih imena, od kojih neka i odlična. Ali već pedesetih godina »Neven« moraju da održavaju oni ljudi koji su se javili, kao početnici, nešto malo prije 1848. Od starijih književnika radili su u pedesetim godinama na književnosti samo Trnski, nešto malo Kukuljević, katkad se javljahu Vukotinović, Ostrožinski, i to je sve. Pedesetih se godina morao s mukom stvarati iznova kadar hrvatskih književnika, pa se nekako i stvorio (Janko Jurković, Janko Tombor, Vladimir Nikolić, Ivan Filipović, Ferdo Filipović, Ivan Perkovac, Ante Starčević, Mijat Stojanović, Ilija Okrugić, Milan Bubanović itd.). Ali šezdesetih godina nastaje opet sličan pojav. I opet književne listove (Naše gore list, Slavonac, Danica) moraju — pored nekoliko zrelijih ljudi — ispunjavati književni početnici (Blaž Lorković, August Šenoa, Đuro Klarić, Đuro Deželić, Stjepko Ljuboje Lopašić, Josip Eugen Tomić, itd.).

Osamdesetih godina javio se u pravaškim književnim listovima (almanah Hrvatska, sušački list Sloboda, časopisi Hrvatska vila i Balkan) veći broj novih ljudi, ali i od njih ostao je u literaturi razmjerno malen dio. — Velik broj novih književnika javio se naročito u vrijeme Moderne, ali se isti slučaj ponovio i tada: Rudolf Kolarić Kišur, Stjepan Kralj, Zvonimir Devčić, Artur Grado, Ivo Pilar, Milivoj Dežman, Vladoje Jugović, Dušan Plavšić, Vladimir Jelovšek itd. Naročito je

bilo mnogo novih imena u najradikalnijim časopisima tog doba (na pr. Nova zvijezda). Isti se slučaj dogodio i s novim generacijama. — Nema sumnje da među mnogim ljudima koji ulaze u književnost ima i takvih koje u nju vuče i mladenačka taština; ali među nabrojenim piscima ima i ljudi koji su dali pozitivnih vrijednosti, ili pak takvih koji su glasno i autoritativno nastupali prema starijima. A onda ovo nije samo slučaj, već taj pojav iziskuje i pomnjiviju pažnju.

Naročito je taj pojav važan, ako čovjek uporedo ispita: u kojim su godinama umirali hrvatski pisci. Puštajući po strani omalen broj književnika koji su dugo živjeli i dugo radili (Martić, Veber, Bogović, Trnski), najveći broj najvrednijih i najradinijih hrvatskih pisaca umro je u najboljim godinama: Vraz u 41, Šenoa u 43, Kovačić u 35, Kranjčević u 43, Novak u 46, Kozarac u 48, Matoš u 42, itd. Preradović je umro u 54 godini — ali ni to još nisu nikako godine starosti. Još je teži slučaj, ako čovjek uzme u obzir sve one hrvatske pisce, i manje znatne, koji su umrli u aktivnom književnom radu. Dr. David Bogdanović u svojem »Pregledu književnosti hrvatske i srpske«, II knj., u otsjeku »Novo ustavno doba« prikazuje 15 pisaca: Vodopića, Vežića, Kraljevića, Perkovca, Buzolića, Šenou, Kozarca, Dežmana, Tomića, Medića, Markovića, Becića, Cirakija, Palmovića, Jorgovanića. Od tih 15 pisaca umrlo ih je 5 ili sasvim mladih, ili u najboljim muževnim godinama: Perkovac u 45, Dežman u 32, Medić u 35, Palmović u 35, Jorgovanić u 27, a Šenoa, kako je već napomenuto,

u 43 godini. Marković je dao sva svoja pjesnička djela do 31 godine, Kraljević i Korajac su se povukli iz književnosti nakon prvih početaka; Becić i Ciraki dali su sva djela po kojima su uglavnom poznati već u prvoj fazi svoga književnog rada, između 20 i 40 godine, a Vodopić i Buzolić nisu imali nikad mnogo veza s hrvatskim književnim životom. Jedino je Tomić od cijele te generacije produžio intenzivno književno raditi do svoje smrti — u 63 godini. U otsjeku »Hrvatska književnost poslije šenoe« Dr. David Bogdanović prikazao je 22 književnika: Kumičića, Badalića, Arnolda, Kovačića, Hranilovića, Gjalskoga, Frana Mažuranića, Novaka, Tordinca, Kozarca, Vojnovića, Đuru Turića, Harambašića, Milakovića, Leskovara, Draženovića, Vel. Deželića, Kranjčevića, Pavletića, Tresića, Miletića, Treščeca. Od njih su rano, ili prije vremena, umrli, pored već navedenih (Novak, Kozarac, Kovačić, Kranjčević): Kumičić (54 godine), Badalić (45 godina), Tordinac (30 godina), Miletić (38 g.), Harambašić (50 godina), dakle 9 pisaca; povukoše se iz književnosti prije vremena: Leskovar, Turić, Treščec, Draženović, a možemo amo ubrojiti i Frana Mažuranića — dakle 5 pisaca. Ostaje 8 pisaca, koji su radili i preko pedesete godine, ili rade još i sad: Arnold, Gjalski, Hranilović, Vojnović, Milaković, Vel. Deželić, Pavletić, Tresić. Ali je i taj broj samo tako velik što su ovdje zadržani i pisci koji su bili više dobronamjerni ljudi negoli stvaraoci-umjetnici (Milaković, Pavletić). Najsnažniji članovi ovih dviju generacija umrli su rano (osim Gjalskoga i Vojnovića), ili su rano prestali pisati. Slika me-

đutim postaje mnogo jasnija kad se uzmu pred oči i oni pisci koji su u obadvije generacije umrli mladi, a bili su očito nadareni, ali nisu uneseni u Bogdanovićev »Pregled« (Ladislav Mrazović, Ivan Vončina ml., Mirko Turić, Mladen Tucić, Đuro Galac, itd., itd.). — Do istih dalje generacije, na pr. pisce: Oskar Dürr, Vladimir Vidrić, Ivan Kozarac, Horvat Kiš, itd. — Može se reći da su i najbolja djela hrvatske književnosti nastajala u doba kad su njihovi autori bili još relativno vrlo mladi. Spomenuto je već u kojim su godinama napisali svoja djela Mažuranić i Marković; Kovačić je napisao svoj roman »U registraturi« u 34 godini, Šenoa svoje »Zlatarevo zlato« u 32 godini, Kozarac svoje »Mrtve kapitale« u 41 godini. M. Nehajev svoj roman »Bijeg« u 29 godini, itd. Jakša Čedomil razvio je svoj kritičarski rad između svoje 19 i 35 godine, Marjanović između dvadesete i trideset i pete, itd. Sve su to godine u kojima se već doduše mogu stvarati zrela djela, ali nisu godine kad bi već čovjek trebao da kaže svoju posljednju riječ, jer je neprirodno da čovjek oko 35 godine uopće prestane doživljavati i stvarati. Prema ovakvim pojavama, u našim se prilikama kao neki čudni i simpatični originali doimaju pisci koji pišu i poslije četrdesete, pa čak i poslije pedesete, šezdesete i sedamdesete godine (kao Arnold, Gjalski, itd.). Tek u novije doba počeo se u Hrvatskoj stvarati tip književnika koji književni rad smatra svojim glavnim književnim poslom — bez obzira da li od njega živi ili ne živi. Nazor, Begović, Livadić, Tresić Pavičić, Petravić pisci su koji stva-

raju i poslije svoje pedesete, pa i poslije šezdesete svoje godine.

Velik dio hrvatskih književnih pokreta — i onih najozbiljnijih, s najpozitivnijim rezultatima, potakli su uglavnom mladi ljudi: nosioci ilirizma bili su sve ljudi između 20-te i 30-te godine, glavni radnici i pokretači »Vijenca« bili su ljudi između 25 i 35 godine, a isto tako i hrvatski Modernisti. Šenoa je imao 27 godina kad je primio uredništvo »Glasonoše«, »Naše gore list« uređivali su sasvim mladi ljudi, čak i đaci (Jurković, Tomić, Lorković). Marković je imao 27 godina kad je primio uredništvo »Vijenca«, Harambašić 21 godinu, kad je postao urednikom »Hrvatske vile«,itd. Hrvatski »Modernisti« bili su velikim dijelom još srednjoškolci kad su započeli taj pokret: M. Nehajev, Vl. Jelovšek, A. Milčinović, P. Skok itd. Naročito je M. Nehajev već vrlo mlad skretao na sebe pažnju, i kao dramatik i kao kritik. Ali nastavak kod rijetko koga odgovora počecima.

Ove i slične konstatacije o ranim književnim uspjesima velikog dijela hrvatskih književnika, kao i o pozitivnim dobicima što su ih oni privrijedili književnosti, mogu da budu pohvalni za njih lično; za književnost kao cjelinu one pobuđuju na razmišljanje, naročito kad se uzmu u obzir činjenice kako se rano povlače hrvatski pisci iz literature. Ove pojave u životu hrvatske književnosti pokazuju kako je ona nekako kratka daha. Umaraju se brzo i pojedine književne generacije, a umaraju se još brže pojedini književnici. Među našim ljudima između njihove 18 i 30 godine života gotovo je

svaki drugi bio literarni kandidat; između 30 i 40 godine njihova života taj se omjer između literata i neliterata silno izmijeni na štetu literata, dok među ljudima iznad 40 godine literata ima veoma neznatan broj. Mnogobrojni su razlozi ovoj pojavi. Teške ekonomske prilike u kojima je oduvijek živio hrvatski književnik odvraćaju mnoge od posla kome mogu, u borbi za život, dati i onako samo ostatak svojih snaga. Neuspjesi, razočaranja, nepovoljne kritike mogu isto tako biti jedan od uzroka da se ljudi povlače iz literature (slučaj M. Nikolića, donekle J. Leskovara, J. Turića). Društveni obziri u tom također odlučuju, pa je običan pojav da ljudi prestaju pisati kad dođu na ugledniji položaj. Nekim su starijim hrvatskim književnicima više vlasti direktno zabranile da pišu (Janko Tombor, Jakov Čuka). Ocjenjivati ovakve pojave s ovog ili s onog stajališta delikatan je posao — no svakako je to znak da u velikog dijela hrvatskih književnika pisanje nije bilo produkt unutarnje potrebe, produkt težnje za afirmacijom vlastitog duhovnog bića, nego produkt preobilja mladenačkih sila, a možda i nešto taštine; naročito je prije svjetskoga rata, u skučenim političkim prilikama i ekonomskoj zavisnosti od Madžarske, bilo našem čovjeku najlakše doći do nekoga glasa upravo u književnosti. Čim su međutim pojedinci našli zgodnije područje za uposlenje svojih sila, ostavili su književnost.

O naletima netalentiranih ljudi u književnost i razlozima koji ih pri tom vode pisao je Janko Jurković šezdesetih godina, Šenoa sedam-

desetih godina, Livadić početkom 20 v., a Matoš uoči rata — i svi su dolazili do istih zaključaka.

Drugi zaključak, koji izbija iz ovih promatranja kao nešto specijalno naše, jest spoznaja kako se u književnim raspravama i borbama generacija nije išlo do kraja za pročišćenjem nekih pojmova. Zato se isti problemi uvijek iznova vraćaju. Milan Marjanović, jedan od ideologa Moderne, završio je ovim riječima svoj pokušaj da napravi bilancu književnih borba svoga vremena.

»Ta je borba dovršena. U njoj nije pobijedila formalno nijedna stranka, ali je stradala literatura, jer su se morali na objema stranama mobilizovati i takovi elementi, koji su kao jednodnevne muhe svojim mediokritetom još više razvodnili jezgru velikih pitanja«.[15])

Do sličnog zaključka dolazi međutim čovjek promatrajući i ostale književne borbe u drugoj polovici 19 v.

Već je napomenuto u ovom članku kako se u hrvatskoj književnosti principi artizma i tendenciozne književnosti nabacuju kroz mnogo decenija. Nešto slično je i s drugim važnim književnim pojmovima. Šenoa je na pr. već g. 1865 iznio misao o socijalnoj funkciji književnosti — pa ipak se ta misao gotovo svakog desetljeća pokreće iznova kao nešto novo. Interesantno je na pr. promotriti kako su hrvatski kritičari nastojali da riješe problem tendencije.

Šenoa, iako u prvom redu pisac s tendencijom, nastoji dovesti u sklad tendenciju s umjetničkom vrijednošću književnog djela: Pjesni-

---

15) Savremenik 1906, str. 443.

ništvo samo po sebi ne smije imati svrhe — no tendencija je dopuštena, ako vanjski pojavi (narod i njegove nevolje) zaokupe pjesnika.

Mnogo jasnije izricali su tu misao pisci koji su dolazili iza Šenoe.

Janko Ibler, govoreći pohvalno o Kozarčevim »Mrtvim kapitalima« kaže: Žalim samo da tendencija piščeva, u suštini svojoj hvalevrijedna, a formom zanimljivo izložena, u cijelosti pak smiona i patriotična, nije skroz srasla s novelističkom sadržinom pripovijesti tako, da bi s njom skupa bila jedna cjelina — odviše proviruje sam pisac«.[16])

Ovu misao o potrebi organske veze između tendencije i književnog djela izricali su svi znatniji hrvatski kritičari — od Pasarića do Matoša, čak gotovo i istim riječima. Zato je M. Nehajev, početkom 20 v., u jednoj svojoj kritici rekao da je pitanje tendencije u književnosti već u nas dovedeno na čistac. Pa ipak, ni to tako jednostavno pitanje nije još uvijek riješeno na taj način, da se i u ozbiljnijim listovima ne bi i danas još svaki čas vodila nova diskusija o njemu.

Već g. 1845 ustajao je Ognjeslav Utješenović Ostrožinski protiv sroka kao nečega što nema bitne veze s umjetničkom vrijednošću pjesme. A. ipak, g. 1906 ispovijedao je Jovan Hranilović: Iskreno da kažem, meni se uopće ne dopadaju pjesme bez sroka.[17])

Misao o slobodi stvaranja iznosio je Janko Ibler već osamdesetih i devedesetih godina u

---

[16]) Narodne novine 1880, str. 281.
[17]) Hrvatsko kolo I, 302.

svojim kazališnim i književnim kritikama: »— — — vjerujem sa Ibsenovim »neprijateljem puka« da je uz čistu savjest veće junaštvo ostati za vrijeme i osamljen negoli umjetnim transakcijama, na štetu umjetničkog ideala, prilagođivati se masama, zvale se one ovako ili onako«.[18]) Čedomil Jakša nabacio je u svom članku »Važno književno pitanje« (u »Vijencu« 1893) problem koliko je hrvatska književnost odražaj hrvatske stvarnosti, i koliko su u njoj došli do izražaja pojedini staleži hrvatskog naroda. Pa ipak se i o ovim i mnogim drugim problemima raspravlja uvijek iznova, kao da su oni tek sada nikli.

Ovakve konstatacije dovode do različitih zaključaka. Ili je u hrvatskoj književnosti 19 vijeka bila odviše slaba literarna tradicija, pa jedno pokoljenje nije znalo za ono što su učinila pokoljenja pred njim. Ili pojedinci, koji su neku misao osjetili i nabacili je, nisu znali da je u neku ruku učine centralnom mišlju književnog zbivanja, te je ona ostala bez ploda. Ili, što je još najvjerojatnije — uvijek se događalo da su, ili kao pristaše neke misli ili kao njezini protivnici, nastupali, pored vođa u borbi, i ljudi koji nisu shvatali pravoga njezina značenja, te su skretali u diskusiji na krivi put, i na koncu stramputice. Zato je i bilo potrebno da se ista misao uvijek iznova nabacuje, iako je ona u drugim literaturama izgubila na važnosti. Janko Ibler je početkom ovoga vijeka bio jedan od rijetkih starijih kritičara koji su otvoreno i svojski podupirali »Mlade«, tvrdeći

---

[18]) Narodne novine 1896, br. 23.

da su misli za koje se oni bore one iste misli za koje se on borio već osamdesetih godina. I M. Nehajev je mislio da je borba »Mladih« početkom 20 v. ona ista borba koja se vodila u osamdesetim godinama, ali nije tada dovela ni do kakvih rezultata: — »... pa je samo politički vrtlog osamdesetih godina, koji je zakopao interes za književnost, kriv, što smo još jednom trebali (u doba naše Moderne) slušati opetovanje poznatih stvari i tumačenje davnih istina«.[19]) M. Nehajev je imao pravo, jer su i neki protagonisti u jednoj i drugoj borbi bili isti. Josip Pasarić, osamdesetih godina glavni borac protiv naturalizma, bio je 2 decenija kasnije jedan od glavnih protivnika »Mladih«. I uzgredne pojave u tim borbama bile su iste: skretanje diskusije na područje koje za umjetnost nije uvijek najvažnije (pitanje tradicije, autoriteta, morala, itd.), utjecaj mnogih tobožnjih »Mladih«, koji su svojom kreštavošću i ekstravagancijama obično diskreditirali ono što je u težnjama nove generacije bilo ozbiljno, a omogućili ekstremnim protivničkim elementima da zbog takvih pojava napadnu cio pokret. Tako su redovno bili onemogućeni i s jedne i s druge strane ozbiljni elementi, kojima nije bilo do same borbe, nego do toga da se diskusija o važnim književnim pitanjima dovede do kraja i da se ta pitanja riješe definitivno.

Činjenica da se neke misli u književnom životu periodički vraćaju i da se o njima uvijek iznova vodi diskusija, nije uvijek znak neke zaostalosti ili nerazvijenosti književnog života.

[19]) Savremenik 1911, str. 555.

Cio se život umjetnosti, kao i cio život uostalom, kreće uvijek oko nekih osnovnih problema. Svaka generacija, kao i svaki pojedinac, ima sam za sebe, bez veze s predima, da te probleme riješi. Ali ima pitanja u književnosti s kojima ima da bude na čistu svaki onaj koji se smatra ozbiljnim književnikom. Ako se u ozbiljnoj književnosti može o takvim pitanjima ozbiljno diskutirati, onda je to znak da nešto nije u redu. — U svome feljtonu »Excelsior«, u »Obzoru« godine 1913, Matoš je, razmatrajući hrvatske književne prilike, iznio i ovakve opaske: »Kod nas nema inteligentnijeg čovjeka što nije, barem u mladosti, muze napastovao. Zato ima naša književnost i danas potpuno diletantsko obilježje, pa dok se i sada događa da diletanti u oskudici drugog posla ostanu do smrti »književnici«, mnogi rođeni književnici u takvim paradoksnim prilikama prestaju pisati (Mažuranić, Gjalski, Fr. Marković, Leskovar)«. »Drugdje pišu potpuni, zreli ljudi, a u nas se formirala teorija »Mladih i jakih«. — »Književnička književnost, naime literatura što je stvaraju ljudi književne naobrazbe, književnog temperamenta i dara, književnost rođenih književnika, koji rade bez obzira na spoljne prilike, onako kako dišu, kojima je život knjiga i knjiga život: takva literatura u nas gotovo i ne postoji, a njeni reprezentanti su u tolikoj manjini, te gotovo iščezavaju, imajući u najboljem slučaju tek idealnog utjecaja, dok u našoj književnoj republici vedre i oblače poluknjiževnici«.

Pa ipak, koliko god ovi podaci iz povijesti hrvatske književnosti mogu na čas da deprimiraju, oni ne umanjuju vrijednosti te književno-

sti. Njezina je pozitivna vrijednost upravo u tom, što su se, unatoč teških prilika i zapreka na sve strane, ipak mogli da razviju neki vrlo vrijedni književnici. — Epur si muove! — znao je da klikne Šenoa kad je vidio kako teško može hrvatski književnik da stvara. A i Matoš, unatoč teških opažanja, završio je svoj feljton poklikom: Excelsior! — Jer je, unatoč svega toga, ta književnost dala vrednota koje su izvan svake sumnje. Razlika između književnog stvaranja u godinama ilirizma i književnog stvaranja u 20 vijeku tako je velika da nikome ne pada ni na pamet da vrši neko poređenje. A to znači da je u najznatnijih hrvatskih književnika, pored izrazitog umjetničkog talenta, bilo i moralne snage, kojom su se znali da probijaju i održe, bez obzira na teškoće prilika u kojima su radili. I ta moralna strana književnosti čini njezine istinske umjetničke produkte još dragocjenijima.

Vladimir Nazor i Fran Mažuranić

1.

U Nazorovoj knjizi »Šarko« imade jedno poglavlje pod natpisom »Gost-avet«. U tom poglavlju pas Šarko priča o nekom čudnom gostu koji je pohodio njegova gospodara.

Pas priča:

Prvo mi je bilo da ga — makar izdaleka — ponjušim. Al' taj čudni gost nije vonjao po kiši što je u noći tiho padala na lišće pergole pod prozorom. Svoje vonje kao da nije ni imao. Najednom se malko i prestraših. Ležao sam na svome mjestu, pokraj hladne peći iza njegovih leđa, al' ipak nisam bio u pravoj sjeni. Viđao sam, kroza nj, svijeću na stolu, a bila je okrugla i nečim zastrta, nalik na svijetlo ribarskih čamaca kada love u noći, na moru pokrivenu maglom. — Njegov mi se pak glas pričinjao šumorenjem teške vode, šuškanjem suha lišća, i mogao sam ga jedva razabrati od pljuštanja kiše ispod prozora.

Gospodar je još uvijek čitao iz knjige. Kao da nije ni viđao onoga pred sobom. I što je više čitao, njegov je »gost« bivao nekako vidljiviji,

stvarniji, življi. Sad mi se čak pričini da se došljak vuče iz knjige po kojoj gospodar kao da brazdi očima, a iz nje kao da nešto izlazi i naglo raste.

Moje čuđenje i moj nemir bivahu još veći; no kad gospodar dignu oči, i pogled mu padne na Onoga prema njemu, ne trgnu se ni žilica na njegovu licu. Promatrao ga kao da ga već zna, i da mu se ne čudi, i da mu se sam nadao.

Ja se tiho maknuh da budem bliže i vidim — bar donekle — i lice gostovo.

Spočetka ne razumjeh ni riječi njihova razgovora: moj gospodar kao da tepa, a došljakovo je šaputanje još uvijek i preveć nalik na glas kiše pod prozorom i na šumor talasića dolje na šljunku kraj našega gata.

A došljakovo je lice neko čudo.

Staro je, mnogo starije od lica moga gospodara. Koje su to oluje prošle kroz one sijede vlasi i kroz onu bradu? što je izrovalo sve one bore na njegovu čelu i na obrazima? U što su sve gledale one duboke oči? Miče ustima, iz kojih se meni čini da bi mogao duhnuti vjetar i prosuti se vatra. Šapat im biva sve glasniji, prve riječi već padaju — razumljive — iz njih, i gostov govor odvaja se od šuma kiše i od pljuskanja mora.

I on veli:

— Jest, ja sam! Sjećaš li se prvog puta kada ti ono dođoh. Stanovao si u osamljenoj kućici, u predgrađu neke varošice, s onu stranu luke. Bila je jesenja noć. Vjetar je duvao kroz dvorište i drmao tvojim vratima. Ušao sam i stao sam prema tebi. Gledao sam te ne progo-

vorivši ni riječi. Samo si ti govorio. Prozvao si me Ahasverom i Vječnim Prognanikom. Urlikanje vjetra u noći pričinjalo ti se lavežem paščadi koja čeka pred tvojim vratima da me svijetom goni. I pitao si me koješta. I reče mi, prođem li opet onom pustinjom, da ću te iznova ondje naći.

A gospodar reče:

— Selio sam se, ali noseći sa sobom svu onu pustoš. Ne izađoh nikada iz nje. Što rekoh, i uradih. Al' što čekah, ne dočekah.

Sve se u došljaka smrknu. Svijeća što je prosjajivala kroz njegovo tijelo gotovo se ugasi.

Glas mu postane dubok i treptav.

— Bio si rekao: »Ja sam pustinja žedna od iskona, a ti si oblak kišni što ga vjetar tjera s visa u nizinu«. I još reče: »Svalićeš na me sve svoje uspomene, pa nek plačem i klikćem pod tvojim bremenom!«

— Al' kiša se ne prosu. Bremena ne osjetih.

— A što je onda to? — klikne gost upirući prstom u knjigu još otvorenu pred gospodarom.

— Tijelo bez duše. Mreža bez plijena.

— Al' to je tijelo svijeta, tajanstvena, živa put čitave zemlje! Mreža bačena od zapada do istoka, od juga do sjevera!... Proputovao sam sve ceste zemaljske; vukao brazde po svim morima; prošao sam preko mostova i gazova svih rijeka i potoka. Znam trpkost i slačinu svih plodova poljskih, tečnost svih izvora zemaljskih. Moje su uši i sad pune glasova ptica i zvjerinja u džungli i na preriji, šuma vode

na katarakti, rike lavova u pustinji, udaranja gonga u naselju urođeničkom i buke ljudskih gomila u gradovima. Znaš li što sve nosim na dnu svojih očiju, u naborima svojih nozdrva? Noge me bole, jer doznaše za sve drače i kamenje; duša mi trepeće, jer je upoznala vječni jad i vječni nemir, a na dnu moje biti ima jedan kutić, miran i svijetao, gdje i sad miriše cvijet bran na klisuri šutnje i sjaja pod samim vrhom Himalaje... I ti prezre moju poruku!

— I kad dođoh blizu svim ljudima i svim stvarima, pa od svakoga i od svačega jezgru u se i primih, ja stigoh i pred Boga svojega. A ti? Što uradi od mladosti svoje? Čekao si, al' ne znade i dočekati. Pijesak se žedne pustinje zgusnu u kamen, na koji će se uzalud prosuti kiša iz oblaka. Tvoje je lice i sada ono prvašnje, samo što je usahlo i ostarjelo. Gdje su stope nogu tvojih? Gdje su otisci palaca tvojih?

Glas mu je sada bio dubok i jak — nastavlja pas Šarko. Njegovo je tijelo bacalo na me onu gustu sjenu, kao da ležim pod klisurom što se ustremila prema suncu. To nije više bila avet, no čovjek koji ojača i nabuja u vjetru, žegi i oluji, pa u njemu sve bije i kipi. Hvatao me strah, mislio sam da je to čeljade došlo suditi i meni i gospodaru. Njušio sam opasnost i bio bih nešto uradio, da me ne začudi mir gospodara.

A gospodar poče:

— Svega se dotaknu i koješta upi u se. Duša je ljudska ponor što može progutati svjetove. A sve ti uroni u nju, al' ti ona osta ipak

prazna. Niti bi ti šta izgubio, niti bih ja što dobio, da se breme tvoje na me svali. A Boga si svoga tražio po svim putovima zemaljskim, ne znajući da je On na glavi svake, i najbliže nam, ceste. A kad napokon osjeti da si ispred njega, ti ga i ne vidje... Pitaš me za stope nogu mojih, za otiske palaca mojih. Oni nisu ondje kuda si ti lutao. Ja sam tražio drukčije i drugdje...

— Jest. Sjedio sam uvijek sam u svojoj pustinji, i sve na istom mjestu, i vezan i prikovan, a proputovao sam kroz sve predjele duše, kroz sve prašume strasti, uza sve rijeke vremena. I pio sam vodu na izvorima stvari. Spavao na lotosu i pod dafinom. Nisam išao k stvarima da ih ogledam i da ih opipam, pa da rečem: »One su takve«. Prilazile su same k meni da ih razgrađujem i ponovno gradim; da ih trem u prah pa da ih iznova mijesim uz kvas duše svoje. Ja ih nisam gutao u ponor svoj; dao sam sebe svima njima, da ponesu dio bića moga na sve granice zemaljske. I ti si me svuda sretao; a ni u čemu me nisi vidio, otkrio, prepoznao.

— Jest. Ne čudi se!... Moje je tijelo ležalo uvijek ovdje i čekalo na te, al' je moja mladost prošla ipak svijetom. Prošla je, no drukčije od tvoje. Bio sam išao u kolo bogova i vila što pletu zrake sunčane, i grade oblake, i prosiplju proljetnu zemlju cvijećem, i užižu vatru na ognjištu i radost u srcu čovječjem. I vodio sam borbe s bogovima tame i studeni. I bio sam čovjek među ljudima, zrno u gomili pijeska što njime vjetar vitla. Gutao sam blato, hranio se muljem i srkao otrove, dok ne po-

stah sav crn i sav opak... I onda započe moja duga muka, moje ljuto trpljenje.

— Da. Proživio sam zatim čitav niz preobraženja. Gubav dušom i tijelom, izagnan iz stada ljudskoga, sam i jadan u pustom močvarnom gradiću nasred ostrvca, strugao sam crijepom kraste sa tijela svoga, a bolom mržnju iz duše svoje. I ostah ondje dok sve i ne ostrugah, i ne očistih mutnu vodu, i ne osuših močvaru, i ne oživjeh onaj grad, i ne postavih dušu svoju na dlan neke djevojčice.

— A onda? — pitaš. Dizah se i padah. Nekoliko puta. Sve naizmjence. I bjeh mladić žestok i griješan u svojoj puti. Imao sam košulju od vatre; u njoj sam sav gorio, a da nisam mogao i izgorjeti. I bio bih doživio Crvenu smrt, da se ne nađe djeva mrzlih ruku, koja tu ognjenu mrežu i razdere, postavi mi svoje čiste dlanove na prljava vruća prsa... Oh, svi su tvoji lavovi čekali onda u mojoj krvi. U meni, a ne pred tobom, ležahu tada oni.

— Jest! Nije glavno ono što si iza duga trošenja i putovanja svojim tjelesnim očima vidio i ušima čuo! Stvari su zapravo onakve kakve one iz nas izlaze. Ti si ih znao samo tražiti i naći; ja sam ih stvarao. Bog je radio kroza me.

— Oh, ne! Bilo je i drukčije. Umro sam i uskrsnuo više puta. A najljepša smrt nađe me na vrhuncu gore... Nosio sam Himeru sa dna dola do navrh planine. Bila je teška kao klisura. Kamenje mi sjeklo meso, drače ga trgale režući žile moje. Sva je krv iscurila onda iz mene, sva nečista krv. Umro sam, blažen,

na vrhuncu gore, gledajući u Prečistu, koja se napokon bijaše preobrazila u ono što zbilja i jest.

— A onda? Bjeh onaj koji prevali Maglen-Planinu i siđe u Nav da svrne korito Zelene Rijeke u zemlju golu i studenu, pa da vrše pšenicu na gumnu oca svoga. Sam više ne znam što sve bijah i doživjeh. Sjećam se da sam dugo nosio na rukama nešto mrtvo, a ipak živo. Nosio sam taj teret skrušeno, uz sitne korake, uz napetu pažnju, kao svetinju. A netom poslije toga mogoh prtiti preko Rijeke života breme svoje najmanje, ali najteže, teret svoj najmiliji.

— Ne, nije tako! To nisu bile sanje. Osjetih sve, u duši i u puti. Vidjeh očima. Opipah rukama. San je i tlapnja sve ono kroza što si ti prošao; i sve ono čega se ti dotaknu. Zato sam i uzalud čekao na breme tvoje. Ja sam živio, a ti si sanjao! Ja sam Čovjek, a ti si — Avet!

— Ni toga ne vidiš. Moja se put mijenja. Stvaram sam sebi novu krv i novo meso. Ti se raspadaš u prah i u maglu; ja jedva sada počinjem graditi svoje pravo tijelo: ono kojega će mladost biti vječna.

I glas je gospodarev rastao, dok je šaputanje došljakovo bivalo takvo, da ga više nisam mogao ni čuti. Sad sam kroz gostovo tijelo viđao ne samo plamen no i čitavu svjetiljku. I dok se meni činilo da opet gledam u dječaka što sam ga onomadne motrio u vodi iza željeznoga mosta i u borovoj šumici pokraj doma, prikaza je noćnoga gosta sve više tanjila i blijedila, dok je sasvim i nestade.

Ne znam da l' se rasplinu, ili se, možda, nekako uvuče u knjigu što je gospodar, u ovaj čas, pred sobom sklopi i baci daleko od sebe!

*

Taj gospodar je sam Nazor, a njegov je čudni gost — Fran Mažuranić, kakav se on pjesniku prikazao iz knjige »Od zore do mraka«. Cijela ona raspra između gospodara i gosta zapravo je Nazorovo razračunavanje s tom knjigom, za vrijeme dok ju je čitao; svršetak je razgovora — Nazorova osuda ove knjige.

Fran Mažuranić proveo je gotovo polovicu svoga života lutajući svijetom. Prošao je sve kontinente, osim Australije. Živio je među civilizovanim ljudima i među divljacima; mogao je katkada da razbacuje novce kao gavan, a drugda je opet veoma oskudijevao. Ljubio je i mrzio, borio se i patio, pobjeđivao je i trpio poraze. Proživljavao je mladost u društvu austrijskih aristokrata, a išao se, pod starost, odmarati među kašupske ribare. Borio se za slobodu Bura, ratovao je s Rusima protiv Japanaca, i vodio za vrijeme svjetskog rata, u Švicarskoj, debate s ruskim komunistima prije nego što su otišli u Rusiju. Ništa što je ljudsko, bilo to doživljavanje ili knjiga, bilo to uživavanje ili patnja, nije mu ostalo nepoznato. Rezultat je svega toga života — jedna jedina knjiga, »Od zore do mraka«, u koju je on, u obliku uspomena, refleksija, crtica itd. sažeo cijelo svoje životno iskustvo, od prvih sjećanja iz kolijevke do blizu sedamdesete godine života. Nazor je, obrnuto, živio naoko skučenim,

običnim životom provincijalnog činovnika. Kastav i Crikvenica životne su stanice na kojima se najviše zadržao. Daleko od društva, daleko od svagdanje jurnjave života, Nazor je u onih tridesetak godina otkad je Fran Mažuranić, poslije izdanja »Lišća«, otišao da luta svijetom, izdao više od dvadeset knjiga. Dok je Fran Mažuranić putovao iz zemlje u zemlju, iz jedne kulturne zone u drugu, gledajući svojim ljudskim očima i sve veliko i sve sitno što je stvorio čovjek, Nazor je, u svojoj osamljeničkoj sobi, u duhu prolazio sve kulture, sve religije, sve moguće položaje u koje može da dođe čovjek. Počeo je sa slavenskom mitologijom, nastavio s grčkim bogovima, sjevernjačkim junacima, itd., a svršava s Kristom i Budhom. Pisao je ditirambe životu i užitku, a pjevao je isto tako duboke religiozne pjesme. Proglašivali su ga programatskim nacionalnim pjesnikom, a on je zaranjao u isto doba u najdublje kutove duše. Živio je životom civilizovanog čovjeka, a ujedno je slavio život siromaha i prosjaka. Itd.

U svojoj jezgri, obadva su ta života, i život Frana Mažuranića i život Vladimira Nazora, jednaka. I jedan i drugi pisac nezadovoljnici su i lutalice, ne ostajući nikada duže vremena na jednoj stanici života, već nemirno jureći i uvijek dalje tražeći uzalud smisao svog lutanja i konačno smirenje. Razlika je u tome što je Fran Mažuranić stvarno živio i doživljavao, a Vladimir Nazor je u mašti, na osnovi lektire, stvarao i rušio svjetove.

Fran Mažuranić svojom je legendarnom ličnošću nadahnuo Vladimira Nazora već u nje-

govoj mladosti za pjesmu »Ahasver«, u kojoj pjesnik, među ostalima, kaže:

Ti za mirom hlepiš, bogat uspomena,
A mene ubija pokoj i mrtvilo;
Ti bjegunac vječni, ja — sapeta zvijer.
Prognaše nas oba. Mene lanac drži,
Tebe vjetra krilo.

— — — — — — — — — —

Sve pričaj što vidje u vrtlogu dugih
Vjekova, i zbori o tuzi i sreći,
O krvi i cvijetu — neka suze ronim,
Nek kličem od sreće i gnjeva — pa propo
Pod bremenom onim.

Ti ćeš da ublažiš vječnu žeđu moju.
Ti ćeš da ispuniš tu strašnu prazninu —
Ja sam ko pustinja žedna od iskona,
Ti si oblak kišni što ga vjetar tjera
S visa u dolinu.

Stani! Kamo hrliš u noć i oluju?
Vaj, ti moraš ići; ne smiješ nogom stati...
Udes je od groze i umora jači!
Čuj, ako li jednom ovom pustom prođeš,
Ovdje ćeš me naći...

Kroz trideset godina od postanja »Ahasvera« Nazor je doista ostao na istome mjestu; iako je promijenio nekoliko boravišta, njegov je život ostao uvijek isti: osamljenost, knjige, priroda. — Fran Mažuranić je kroz to vrijeme obilazio cijelim svijetom, i postao legendarnim čovjekom, o kome su se prepričavale najčudesnije i najkontradiktornije priče. Čini se da je kroz cijelo to vrijeme Nazoru, u njegovoj povučenosti od realnog doživljavanja, upravo ličnost Frana Mažuranića lebdjela pred očima kao

životni ideal. Nazorovi junaci svi su ljudi akcije, svi žive bujno, nesputani, boreći se protiv okova i konvencija. Nazorova najličnija lirika ponajčešće je neki proplamsaj snage, kidanje svih stega i ograda; koliko pak u njoj dolazi do izražaja i realni pjesnikov život, iz te lirike često izbija jauk za realnom srećom, za pravim doživljavanjem. — No kad poslije trideset godina svog bujnog života Fran Mažuranić zbija sve svoje doživljaje u jednu jedinu knjigu, Vladimir Nazor odbacuje ovu knjigu od sebe s osjećanjem premoći: Ja sam ipak proživio više!

Ovo razračunavanje između Vladimira Nazora i Frana Mažuranića, kako je izrečeno u citiranom odlomku »Šarka«, ne znači samo Nazorovu ličnu likvidaciju jednog odnošaja koji je on, možda, kroz decenije osjećao u sebi kao neki teret, već znači u prvom redu principijelno stajalište prema krupnim pitanjima umjetnosti i života. U ovoj »debati« istaknuto je nekoliko osnovnih pitanja: o smislu života, o načinu doživljavanja i o vrijednosti realnog doživljavanja za umjetničko stvaranje. Nazor je nabacio ove probleme:

Što čini čovjeka umjetnikom: da li mnoštvo realnih doživljaja, ili sposobnost da on iz svojih doživljavanja, makar kakva ona bila, izgrađuje nove i pune svjetove?

Što je vrednije: živjeti u realnosti, ili u svijetu svojih snova?

Što je zadaća života: da li da ga čovjek što burnije proživi, ili iz svih doživljaja treba povući jasnu i izrazitu rezultantu, naći filozofijski i religiozni smisao vlastite egzistencije i čovječje egzistencije uopće.

Nazorov se odgovor na ova pitanja razabire već iz načina kako je on formulirao svoj razgovor s Franom Mažuranićem: Ne čini umjetnika umjetnikom mnoštvo spoljašnjih doživljaja, već njegova sposobnost da iz naoko neznatnih realnih događaja izvija bujne i pune fikcije. Nije važno što se doživljuje, nego kako se proživljuje. Nije odlučno koliko vremena i na kakav način traži čovjek Boga, nego je prije svega važno da ga nađe.

U ovim su pitanjima i odgovorima sadržani osnovni problemi oko kojih se u neku ruku kreću svi pravci u umjetnosti i oko kojih se, uglavnom, vode sve književne borbe. Romantika, realizam, impresionizam, ekspresionizam i t. d., sa svim mogućim podvrstama i suvrstama, i konsekvencijama koje iz njih izilaze, zapravo su izražaj jednog istog osnovnog problema: da li je u umjetnosti važnija stvaralačka ličnost ili materijal života, i treba li pjesnik da u prvom redu daje iz sebe, ili ima da proučava i iznosi životne pojave oko sebe? Da li umjetničko djelo treba promatrati samo za sebe, bez obzira na umjetnika i društvo u kome je ono nastalo, ili u vezi sa svim faktorima koji su bilo kako djelovali kod njegova nastanka, ili djeluju kod njegove ocjene? Da li su estetičke vrednote nešto sasvim odijeljeno od moralnih i filozofijskih vrednota, ili i u umjetnika treba tražiti određeno stajalište prema osnovnim pitanjima života?

2.

U svojoj imaginarnoj prepirci s Franom Mažuranićem, Nazor izrazito naglašuje individualni, stvaralački faktor umjetničkoga djelovanja. Smisao je njegovih riječi, upućenih »Gostu-aveti«, ovaj: — Putovao si cijelim svijetom, doživio si veoma mnogo, iznio si sve to u svojoj knjizi, no iz toga golemoga materijala nisi znao nešto stvoriti. Taj tvoj golemi doživljajni materijal ostao je samo materijalom; to su razbacane krhotine kojih ništa ne veže u jednu cjelinu; tvoja je knjiga tijelo bez duše. Ja se, doduše, nisam kretao iz svoje pustoši, nisam ni izdaleka doživio onoliko spoljašnjih događaja kao ti, ali sam, obrnuto od tebe, znao da stvaram, da dajem iz sebe.

Nazor, u principu, imade pravo. Doživljavanje je, i u običnom životu, veoma relativna pojava, pa čovjek s razvijenim unutrašnjim životom može da na nekoliko kvadratnih metara doživi više negoli drugi obijajući sc svima kontinentima. Nije važno samo doživljavanje, nego proživljavanje doživljenog materijala. Razlika između umjetnika- stvaraoca i običnog čovjeka, s reproduktivnim sposobnostima, i jest u prvom redu u tome što umjetnik-stvalarac onaj isti materijal koji je inače pristupačan svakome znade da osjeti, vidi i razgradi neuporedivo snažnije negoli neumjetnik. Može se reći da je netko to veći stvaralac, što više znade da iz malo doživljajnog materijala dade to punije umjetničko djelo. I poezija je, u neku ruku, stvaranje iz ničega. Za Njegoša je, u »Luči mikrokozma«, stvaranje svijeta poezija Vječnoga

Oca. Kad se kaže da je pjesnik sanjar, onda se time relativno najbolje označuje ovaj proces umjetničkoga stvaranja: kao što u snu, na neznatne spoljašnje podražaje, nastaju čitavi novi svjetovi, koji su u svojoj punoći i živosti često puta šareniji i privlačljiviji negoli realnost, tako i umjetnik-stvaralac iz objektivno mršave građe može da stvara sasvim nove i punije komplekse. Sposobnost za opažanje, što je kritičari često hvale kod pisaca, može biti dragocjeno svojstvo, ali ona sama po sebi još ne znači mnogo. Važno je u prvom redu to što će netko iz svih svojih mnogobrojnih opažanja moći da stvori: da li će ona ostati samo mrtvi, razbacani materijal, ili će, na osnovi stvaralačke snage tvorca, postati česticama novoga organizma. — Zola, sa svim svojim sabiranjem detalja i opisivanjem do u sitnice, ne bi značio ništa, kad uza svu tu marljivost u skupljanju detalja ne bi imao onoga što je najglavnije: stvaralački drhtaj, koji proniče svaku njegovu stranu, i koji ga i čini umjetnikom, a ne sabrani materijal. Ibsen nije bio umjetnik po tome što je u svojim stranama otvoreno iznosio različite probleme svoga vremena, nego po stvaralačkoj prodirnosti kojom je stvarao lica kod kojih čitalac može da osjeti čak i kucanje bila. Od naših pisaca, Šenoa je sabirao i historijski materijal i risao slike za svoja lica. Vjenceslav Novak imao je bilježnicu u koju je unosio svoja opažanja. Stevan Sremac je bilježio karakteristične riječi, geste ljudi u razgovoru, i t. d., unoseći to na zgodnim mjestima u svoja djela. Sve su to, međutim, samo uzgredna pomagala; pa ako su ovi pisci umjetnici, onda to nisu po

ovome svome radu, nego po sposobnosti da na svoj način osjete život i da svoja životna opažanja mogu dati u punim, zaokruženim, kondenziranim konkretizacijama.

Umjetnost nije odražaj života, već je umjetnost život gledan očima stvaralačke ličnosti. Svi doživljujemo, netko više, netko manje, pače i svatko na svoj način. Ali je samo umjetnik sposoban da svijet svoga doživljavanja zaokruži, upotpuni i izgradi u svojim umjetninama, tako da dobivamo sliku svijeta koja je zapravo izražaj njegova ličnog načina gledanja. Negdje je ovaj lični, stvaralački faktor izražen jače, drugdje slabije; no samo ondje možemo da govorimo o umjetnosti gdje je on očit. Darom opažanja, marljivim sabiranjem materijala, tehničkom vještinom i t. d. mogu da se naprave čitljive i dotjerane pripovijesti, drame, romani, no umjetnost to nije. Iz umjetnine moramo da osjetimo, na bilo kakav način, ličnost njezina tvorca. Sam je Nazor, uostalom, u nekim najnovijim objašnjenjima svojih djela, najbolje pokazao iz kakvih se naoko neznatnih povoda stvara i razvija umjetničko djelo. »Slavenske legende«, knjiga o slavenskim bogovima, junacima i njihovim borbama, nastale su na pogledu štajerske magle koju vjetar nosi i kida, a »Medvjed Brundo« nastao je u povodu toga što je Nazor u Zadru promatrao ogorčene borbe između različitih naših stranaka u nekadanjem dalmatinskom saboru.

M. Nehajev je u svojoj ocjeni Nazorove »Lirike« (Savremenik 1911) istaknuo tu opreku između Nazorova svagdanjeg, jednostavnog života, i svijeta njegove poezije. »Pjesma za

Nazora nije tek sama sebi svrha: ona je za nj pače jedino što faktično opstoji... doživljaj života nije niti iluzija, jer ne opstoji; glavno je unutrašnji život, gledanje duševnoga oka koje — makar zaklopljeno — brodi kroz vremena i prostore bez granica«. — A u ocjeni Livadićevih »Novela« (Savremenik 1910) Nehajev ističe veličinu takvog umjetnika koji znade da izgrađuje svijet svojih tvorevina iz najobičnijih događaja: »Treba dakle mnogo pouzdanja u sama sebe, mnogo vjere u svoju umjetnost da se riješiš te misli »biti zanimljiv, zabavljati tragičnim ili komičnim zapletima, opisivati događaje«... Treba mnogo smjelosti da se dadeš na to: opisivati tihoću jedne večeri, miran pogled svoga psa i jednostavnost jednoga razgovora. I — konačno — treba mnogo dobroga i istančana osjećaja, da u svem tom nađeš događaj, da sve to ,što je obično i jednostavno, uzmože biti objekat tvoje umjetnosti«.

Pitanje koje je Nazor postavio »Gostuaveti«, moglo bi se, u neku ruku, postaviti i cjelokupnoj našoj književnosti, velikom dijelu i poznatijih naših književnika: što ste znali da stvorite iz materijala o kome pričate? Nije li, možda, u velikom dijelu vaših djela više materijala negoli umjetnosti? U svim razdobljima naše književnosti, od vremena ilirizma pa do poslijeratne literature, izneseno je, u obliku novela, drama, romana itd. razmjerno mnogo materijala. Ali je taj materijal, mnogo puta, ostao samo materijalom, jer pisci nisu dosta proživljavali, jer su gledali samo spoljašnost stvari, bez snage da ih prodube ili iznesu u novim, ličnim spojevima. To vrijedi pogotovu za razdoblje rea-

lizma, kad se literatura u prvom redu iscrpljivala u težnji da iznosi građu iz svih naših pokrajina. — Imade kod nas pisaca koji su mogli i da stvaraju, ali na određenom području (Kozarac: Slavonska šuma, Tena; Gjalski: Po starim krovovima; Novak: Iz velegradskog podzemlja, i t. d.). Čim su pak prelazili na šire područje, u težnji da obuhvate što više materijala, oni nisu toliko uspijevali — jer kao da nisu imali sposobnosti za intenzivnije proživljavanje, jer nisu bili toliko snažni da prevladaju sav doživljeni i izneseni materijal. — Ivan Kozarac je na pr. iz slavonskog života iznio manje materijala nego Josip Kozarac, ali ostavlja ipak cjelovitiji dojam kao umjetnik, jer je svoj materijal gledao na svoj način. Bora Stanković i Ante Kovačić, po materijalu što ga iznose, isto su tako provincijalni pisci kao u velikom dijelu svojih radova Novak, Matavulj, Kozarac i sl., ali u romanima »Nečista krv« i »U registraturi« imade više umjetnosti negoli u gotovo cijeloj toj ostaloj provincijalnoj literaturi. Jer su i Kovačić i Stanković, doduše, kao i većina naših pisaca iz konca 19 v. i početka 20 vijeka, opisivali svoj rodni kraj, ali su iz dodira s njime osjetili više, i prema tome vidjeli bolje negoli obični svagdanji prolaznici.

Dosadanje razlaganje, na osnovi Nazorovih riječi, moglo bi se formulirati u običajnu rečenicu: Umjetnička vrijednost djela ne stoji do toga što je u njemu izneseno, već kako je izneseno. — Međutim, shvaćena doslovno, ova misao može da bude isto tako netačna kao i protivna misao. I kad bi Nazor, u svojoj raspri,

pustio bio do riječi Frana Mažuranića, on bi mu, vjerojatno, odgovorio ovo:

— Nema sumnje, umjetnička vrijednost djela zavisi od načina kako umjetnik znade da izrazi doživljeni materijal i što iz njega znade da napravi; materijal je, objektivno, pristupačan svakome, no samo umjetnik može da iz njega stvori djelo. — No i umjetnik, kao čovjek, sačinjava jedinicu u ljudskom društvu, a umjetnost, kao ni ostala ljudska djela, ne može da ostane izolirana od ostalih djelatnosti čovječjih. I ona, kao i sve ljudsko, mora da imade, u vezi ostalih pojava, i svoj filozofijski smisao. Prosuđujući književno djelo, nama je samo do toga da vidimo kako je književnik iznio doživljenu građu. No ne može nam biti svejedno kako on, kao i cjelokupna književnost, stoji prema općim, krupnim pojavama života! — Kad se pjesnika smatra sanjarom, onda se time želi karakterizirati samo način njegova stvaranja. Želi li se time reći da pjesnik uopće nema veze s problemima i pojavama općeg čovječjeg života, onda je ta misao zabluda. Kad bi se iz te misli htjele povući krajne konsekvencije, onda bi to značilo da pjesnik vidi gore od drugih. Međutim, pjesnikov je dar u tome, što on vidi bolje od drugih, što ne gleda samo površinu, već gleda i u unutrašnjost stvari, što njegov pogled prodire u jezgru pojava, a oko običnoga gledaoca može da zahvati tek spoljašnost. Pa čak i onda kad imamo posla s pjesnicima koji su zatvoreni u svoj unutarnji svijet, bez veza s okolinom i bježeći od nje, i opet se radi o ljudima koji vide bolje: jer gledaju u nutrinju, u ona prelijevanja duše što ih običan čovjek ne zamjećuje.

Gleda li čovjek na stvar i s ove strane, onda mu neće biti svejedno što pjesnik doživljuje. Čak se može reći da ne može biti umjetnik prvoga reda onaj koji nije zauzeo bilo kakvo stajalište prema krupnim problemima života. A takvo se stajalište, koje čovjek može da održi kroz cio život, može da steče samo na osnovi iskustva, na osnovi realnih doživljaja. Stvaralačka sposobnost na osnovi relativno mršavog životnog materijala imade uvijek određene granice. Makar o čemu pisao takav pjesnik čije je doživljavanje ograničeno, on će ostati jakim samo u granicama onoga što je stvarno doživio ili što je na neki način iz stvarnog doživljavanja transformirao. Sve što je izvan toga, ma kako se u prvi čas činilo lijepim, ostaje blijedo, knjiško. Na prvi se pogled može da osjeti razlika između pisaca koji su svoj život proveli među knjigama i pisaca koji su doživljavali. Osvježenje literature dolazi redovno od pisaca koji su stali pisati tek onda kad su mnogo proživjeli (Gorki, London, Hamsun itd.) To se može da osjeti i na samom Nazoru, koji s ponosom ističe da je stvarno doživio malo, i da je sve davao iz sebe. On je snažan pjesnik ondje gdje iznosi pokrete vlastite duše (mladenačka lirika, Intima, Priče iz djetinjstva, dijelovi Novih pjesama). Čim hoće da iznese kakav problem bliži realnom životu, on postaje i maglovit, prelazi u simbolizam, ne može da potpuno organski izradi svoje djelo do kraja.

Razumije se da to ne znači da umjetnik mora i u realnosti da doživi sve ono što iznosi u svom djelu. Ali neko poznavanje glavnih ži-

votnih pojava mora da ima; inače se uvijek kreće sam oko sebe. Ne može pisati dobro o siromasima onaj koji nije nikad osjetio neimaštine, a osjećaj za sve patnje čovječanstva može da ima samo onaj koji je doživio istinski dodir s čovjekom u različitim prilikama života. Izvor je umjetnosti u osjećanju, — a ne može da neko čuvstvo iskreno osjeti onaj koji nije sam osjetio dodira sa stvarnošću.

Književnost se, u svim svojim mijenama struja, kreće između dva pola: realizam-idealizam, koji u različito doba dobivaju različita imena. Vulgarni realizam, koji je smatrao svojom glavnom zadaćom da opisuje i skuplja građu, značio je zapravo negaciju umjetnosti kao stvaranja. Umjetnik doduše prima, ali i daje iz sebe. Periodičko vraćanje realizma u umjetnosti znači, međutim, uvijek zapravo neki pokušaj verifikacije: nije li umjetnost, u svome stvaralačkom zanosu, možda pošla predaleko, gubeći svaki dodir sa životom? - Koliko god realizam, doslovno shvaćen, dovodi u književnosti do neke tromosti, prenatrpanosti materijalom, tako isto i književnost koja namjerno kida dodir s pravim doživljavanjem, postaje knjiškom, lažnom, literaturom u rđavom smislu. — Slabiji reprezentanti nekih novijih umjetničkih pokreta (ekspresionizam, nadrealizam) iscrpljivahu se kopkajući po vlastitoj unutrašnjosti. Njihovi su napori za umjetnost međutim bili bez ikakva značenja, jer se ne može nešto iskopati tamo gdje nema ništa.

U svome razvitku, čovječanstvo poznaje samo rijetke časove odmora. Ono je u neprestа-

nim grčevima, sad jačim, sad slabijim, — ali je količina patnje, vjerojatno, uvijek veća od količine radosti. I umjetnik koji bi kao čovjek mogao mirne duše slijegati ramenima kraj svega što se u čovječanstvu zbiva i zatvarati se u svoju radnu sobu, degradirao bi umjetnost s onoga mjesta što ga ona zauzima. Umjetnik, istina, ne kopira život, ali ga na neki način kondenzira u svojim tvorevinama. A to može da čini samo onaj koji ga poznaje.

Slijedeći put ovih misli, Fran Mažuranić mogao bi, sa svoje strane, da na Nazora, i uopće naše književnike, postavi pitanje: što ste doživjeli? — Jeste li osjetili sve ono što je naš prosječni čovjek doživio u ovo stotinu godina naše novije književnosti — ili ste, vjerujući u neki iznadljudski karakter umjetničkog djelovanja, živjeli povučeni u sebe?

Zaključak bi, i s obzirom na ovo pitanje, bio prilično nepovoljan. Bogatstvo našega života bilo je kudikamo veće negoli nam to prikazuje naša književnost. Dok su se u literaturi produkti kavanskih razgovora često puta prikazivali kao najkrupnija pitanja umjetnosti, dotle je i naš prosječni čovjek doživljavao i patio više negoli desetorica prosječnih literata. Postanak mnogih naših takozvanih literarnih kriza u tome je, što je naš prosječni čovjek imao relativno bogatiji duševni život negoli mu ga je prikazivala naša prosječna literatura. Čim se našao pisac koji je srčanije zadro u akutne pojave života, on je uspio da prodre i u publiku. Ne radi se tu o pogodovanju naklonostima najšire mase, nego o tome da se

čitaocu dađe nešto u čemu i on živi, što i on osjeća kao svoje.

U jednoj istoj godini, promatrajući hrvatsku književnost u njezinu odnošaju prema životu, došla su dvojica hrvatskih pisaca, inače pripadnici različitih struja, do istog rezultata. Jakša Čedomil je u Vijencu (1900) udario na prazninu mnogih naših literarnih pojava[1]), a u životu je Branimir Livadić, analizirajući iste godine negativne pojave hrvatske književnosti (jednostranost osvjetljenja, papirnati idealizam, nestašica određenog pogleda na svijet, na naš narod, itd.) došao do zaključka da je tome uzrok i nedostatna literarna obrazovanost, i slabo poznavanje života izvan onog uskog kruga u kome su, radi siromaštva, prisiljeni da žive hrvatski književnici: »Svi naši književnici prisiljeni su da u kojem mučnom zvanju, koje traži već za sebe čitavog čovjeka, teškim radom stiču kruh svoj ... Ako im u najboljem slučaju i preostane nešto vremena, gdje bi se mogli, recimo putovanjem, naobražavati, što je također bezuvjetno potrebno pomagalo naobrazbe, njihovi su dohoci tako maleni, da se nisu kadri ni maknuti ... Oni nisu kadri osnove svoje naobrazbe proširiti onako svestrano kako bi bilo potrebno ... Veliki pogled u svijet, pogled koji bi obuhvaćao vaskoliki život našega vijeka, koji bi sve stečevine i osebine naše kulture potpuno pojimao i poznavao, taj pogled našim pripovjedačima iz puka obično nedostaje ... Pisci ti obično su usko vezani po svojoj službi

---

[1]) Isp. citat na str. 107 ove knjige.

sa životom narodnim, uživili su se u nove prilike koje rišu . . . njihov vlastiti uski pogled, sličan pogledu njihovih junaka, probija neprestano i njihove umjetnine. Kad bi bilo tim pjesnicima moguće oteti se bar za neko vrijeme tim vazda istim prilikama; kad bi im bilo možda moguće živjeti u tuđini, promatrati život drugih naroda . . .[2])

Literarna akrobatika pisaca koji se smatraju toliko uzvišenima nad publikom, da u svakoj svojoj strani iznose isključivo, bez produbljivanja, svoje lične doživljaje, bez obzira na njihovu važnost, znači negaciju najvećeg zadatka umjetnosti: da je u njoj usredsređeno sve ono najbolje, najdublje, najtoplije i najjače što je čovječanstvo osjetilo i što su njegovi najosjetljiviji i najkonstruktivniji reprezentanti, pjesnici, mogli da izreku.

Preporuka što ju je Dostojevski rekao nekom literarnom početniku: »Treba mnogo doživjeti, mnogo patiti!« zadržava svoju vrijednost uvijek. Svaka književna perioda gdje se odviše naglašuje individualni, stvaralački dar pisaca, na račun doživljavanja stvarnosti, dovodi u opasnost da se zapade u knjiškost, u jednolično preživanje stare literarne građe. Koliko god se može primijetiti da su neka velika djela, koja pripadaju svjetskoj literaturi, na pr. Faust, nastala na osnovu pozajmljenih motiva, opet je istina to da Goethe nije svog »Fausta« stvorio na osnovi stare legende o dr. Faustu, nego na osnovi toga što je, kad je sam

---

[2]) Svijetlo 1900 (Hrvatska književnost i siromaštvo).

mnogo proživio, stara legenda za njega dobila drugačije i punije značenje. Upravo slučaj kad se radi o preuzetim motivima pokazuje što znači doživljavati, i što znači prepustiti se samo vlastitoj fantaziji, stvarajući bez dodira sa životom, u samoći radne sobe.

Može netko reći da nedostaci u djelima ljudi koji sami mnogo ne doživljuju, ne potječu od nedovoljnog dodira sa stvarnošću, nego od nestašice produktivne fantazije. Međutim, prigovor može da vrijedi samo u teoriji. U životu, doista, imademo rijetko posla s ljudima u kojih je fantazija toliko jaka da im može nakna-diti nestašicu realnog doživljavanja. Pa iako je to doista slučaj, uvijek imademo posla s umjetnicima koji stvaraju nešto nastrano. O velikoj umjetnosti može da se govori samo ondje gdje svaki čovjek može da nađe nešto duboko svoje. A takvu umjetnost može da dade samo čovjek koji — uz veliku sposobnost proživljavanja i stvaralačku snagu — nije ostao zatvoren među svojim knjigama, nego je uvijek zadržao dodir s krupnim pojavama života i realnim patnjama svojih savremenika. Među umjetnike najvišega reda pripadaju samo oni koji su, uz veliku stvaralačku snagu, i mnogo doživjeli. — Nazor je ovu spoznaju vrlo dobro izrekao u svome »Ahasveru«

Ja sam ko pustinja žedna od iskona,
Ti si oblak kišni što ga vjetar goni
S visa u dolinu.

Iako se on u »Šarku« kasnije odriče ovoga shvatanja (»Niti bi ti šta izgubio, niti bih ja što dobio, da se breme tvoje na me svali«), ovo

odricanje može biti ispravno samo s obzirom na njegov lični odnošaj prema Franu Mažuraniću. U principu je on imao pravo u »Ahasveru«.

3.

O »sporu« između Vladimira Nazora i Frana Mažuranića time, međutim, još nije rečeno ništa definitivno. I jedan i drugi pisac mogu da imadu pravo: jedan s tvrdnjom da je glavno proživljavanje, a ne mnoštvo realnih doživljaja, a drugi s težnjom da doživi što više. Težište je u tome: što su, jedan i drugi, polazeći sa svoga stajališta, znali da stvore.

Govori li se o umjetničkoj vrijednosti Nazorovih i Mažuranićevih djela, onda je svako raspravljanje nepotrebno. Koliko god je Fran Mažuranić dao u »Lišću« djelce koje može i danas da privuče čitaoce, a u knjizi »Od zore do mraka« okosnicu nečega što bi se moglo da nazove genijalnim, ipak on nije izgradio svoje umjetničke fizionomije. O njemu se, zapravo, kao umjetniku i ne može da stvori određen i definitivan sud, jer se on knjige »Od zore do mraka«, u njezinom sadanjem rasporedu, odrekao. Nazor pak čitavom svojom književničkom ličnošću reprezentira jednu od najvećih pojava naše književnosti. Bez obzira na mnoštvo više ili manje uspjelih stvari, on je u svojoj najintimnijoj lirici (u stihu i u prozi) dao djela trajne umjetničke vrijednosti. I sadržaj Nazorove umjetnosti — misli što ih ona pobuđuje, svjetovi što ih ona otvara — takve je vrste, da se eventualne refleksije Frana Ma-

žuranića o doživljavanju ne mogu primijeniti na nj. Pitanja, međutim, što ih je u svome »sporu« nabacio Nazor, ne tiču se toliko umjetničke strane njihova rada, koliko osnovnih pitanja života, kako ona izbijaju iz njihovih djela i njihova života:

Gdje treba tražiti svrhu života — da li u jurnjavi ljudske bujice, ili u povlačenju od ljudi, u samotnim razmišljanjima, u unutarnjem proživljavanju?

Što je smisao naših napora? Da li samo življenje od danas do sutra, stvaranje umjetničkih djela, itd., ili su život i umjetničko stvaranje samo različiti načini u traženju filozofijskog ili religijskog smisla čitave ljudske egzistencije?

Ova pitanja imadu dvostruko značenje — s jedne strane s obzirom na sam »spor« između Frana Mažuranića i Vladimira Nazora, i s druge strane s obzirom na smisao čovječje egzistencije uopće. — Mogu li se, s obzirom na ovo prvo, doslovno primiti Nazorove riječi u »Gostu-aveti«?

Prvo pitanje: što je vrednije — da li realni život ili život u snovima, gotovo da i nema smisla postavljati. — Svatko ima pravo da proživi svoj život onako kako mu diktira njegova unutarnjost, i u tom proživljavanju, što intenzivnijem, i jest sreća, a ne u samom obliku kako proživljujemo život. Svatko je sretan na svoj način, svatko nalazi svoj smisao života — i ljepota je života upravo u toj raznolikosti kako svaki čovjek traži taj smisao. Općenito, međutim, može da se uzme da čovjeka više na-

punja zadovoljstvom makar i mrvica realnog doživljavanja negoli sav fantastični svijet što ga on sam stvara. — Koliko god Nazor u svome »sporu« s Franom Mažuranićem s ponosom ističe veću vrijednost svojega gledišta prema životu, iz najvećeg dijela njegovih stvari izbija poklik, čak i vapaj, za običnom, realnom, svagdanjom ljudskom srećom.

Taj vapaj za realnim doživljavanjem osjeća se čak i u najspiritualnijoj lirici Nazorovoj, u njegovoj zbirci »Pjesme o četiri arhanđela«:

Nešto me drži sveđ na istome mjestu.
Sveđ isti ugo, gnijezdo tme i plača.
A ja sam roda onijeh skitača
Što znadu svaki drum i svaku cestu.

Sjedim u docu, sveđ na istom mjestu,
A žudim vrh gdje svjetlost je najjača;
Živem u kraju kamenja i drača,
A sanjam lug i procvjetalu cestu.

Prikovan tu sam. — Al' mi se žilama
Nomadske krvi i sad kaplje bure.
A misli moje, mučene šibama,

Proljetnih žudnja i mamuzom sanje,
Preko svih plota, kroz trnje i granje,
Ko bijesni konji po svoj zemlji jure.

(»Misli«)

Svom porodu čovjek želi najbolje što uopće može da se zaželi. Nazor svom sinu ne bi želio da živi njegovim životom:

Da imam sina, štap i torbu dao
Jednom bih njemu pa mu reko: — Idi!
Sav svijet obiđi. Što ti oko vidi,
Nek nije duši ostaviti žao.

S dobrima dobar, a ni s kime zao,
Svog srca glasa nikad se ne stidi.
Pusti nek vrcnu, ko iz kremen-hridi,
Iskre što prosut ja ih nisam znao.

Kud iđah maštom, ti ćeš nogom proći.
Što dirah mišlju, ti ćeš taći rukom.
Što sanjah, ti ćeš i uradit moći.

A kad se vratiš iz daleka svijeta,
Dok stablo moje jedva lista s mukom,
I štap će tvoj u ruci da ti cvjeta.

(»Štap«)

Koliko god i umjetničko stvaranje, kad je uspjelo, znači stvaranje nečega živoga, što može da bude kudikamo trajnije negoli je potomstvo od krvi i mesa, i u najjačim se stvaraocima javlja periodički želja da se vrate u običan život. Pa i Nazorov »Šarko«, u kome autor tako lako obračunava s hrvatskim Ahasverom, svršava se sa zaključkom: ja nisam sposoban za život u dodiru s ljudima, idem natrag u svoj samostan!

Prema drugom Nazorovu pitanju: da li je konačni smisao života u samom življenju, ili u samom umjetničkom stvaranju, stoje obojica naših autora zapravo jednako. U svom burnom životu Fran Mažuranić nije samo doživljavao, nego je, u prvom redu, tražio smisao čitavoga života, i to traženje životnog smisla i smirenja vjerojatno je u njega bilo jače negoli sam nagon za spoljašnjim promjenama. Koliko god njegova knjiga »Od zore do mraka« daje naslućivati vanredno mnoštvo doživljaja svake vrste, ipak je proniče jedna osnovna misao: traženje konačnog smisla života. — A isto ta-

ko Nazor, proživljavajući, u svojo radnoj sobi, sve moguće religije, filozofije, kulture, stvarajući uvijek iznova nove svjetove i razarajući ih, nije to stvaranje i razaranje smatrao svojom konačnom životnom svrhom, već je i on tražio konačno životno određenje. Kao što Mažuranićeve dvije knjige predočuju veoma šaren mozaik doživljaja, tako i različite faze Nazorova stvaranja predočuju samo različite etape u ovoj borbi za rješenjem osnovnih pitanja života. — I, koliko god se njih dvojica i prema spoljašnjem toku svojih života, i prema značaju književnog rada, i po njegovoj vrijednosti, bitno razlikuju, ipak je kod obojice u osnovi bio jedan isti životni nagon. Moglo bi se čak reći da su i njihove životne faze uglavnom jednake:

Fran Mažuranić bio je bjegunac iz domovine, potucajući se stranim svijetom, da se pod stare dane s čežnjom sjeti svog rodnog mjesta i svega onoga što je u njemu doživio. Vladimir Nazor pak, u svojim prvim pjesmama, također ostavlja svoj rodni kraj, živeći s grčkim, slavenskim, germanskim itd. bogovima — da blizu pedesete godine počne pisati priče o svome djetinjstvu, provedenom u malome mjestancu rodnog ostrva.

Fran Mažuranić je u svojim mladenačkim godinama uživao život do krajnih mogućnosti, da se pod starost baci gotovo isključivo na filozofijske probleme. Vladimir Nazor je po svojoj mladenačkoj poeziji bio razglašen kao obožavalac života i njegovih slasti; u posljednjim godinama, međutim, daje on poeziju filozofijske sadržine.

Fran Mažuranić je, čini se, u mlađim godinama bio prekinuo veze s religijom, a i Vladimira Nazora bili su kritičari proglasili poganinom. Međutim, pod starost se Fran Mažuranić vratio religiji svoga djetinjstva, a i Nazor se, u jesen svoga života, zadubio u religiozne probleme, pa čak i u mistiku.

Razlika je između njih dvojice, pored umjetničkog dojma njihovih djela, i u načinu izražavanja, odakle možda i potječe osnovni nesporazumak. — Nazor je — koji je u usporedbi prema Mažuraniću, u svojoj povučenosti od života, doživio relativno malo, — u svom načinu izražavanja bujan. Relativno neznatan povod može da ga navede na pisanje čitavih knjiga. Fran Mažuranić, obrnuto, koji je doživio veoma mnogo, čitavu golemost svoga doživljavanja zbija u nekoliko crtica. Zato se sva Mažuranićeva djela — i onda kad sadrže stvarno mnogo — doimaju kao nešto siromašno, skromno, oskudno, dok Nazorova djela predočuju nepregledno bogatstvo šara, boja, ritmova, preliva u svima mogućim kombinacijama. No ako gledamo na jezgru stvari, na ono što su obojica, iako svaki na svoj način, htjeli da izreku, onda ta razlika nije više tako silna.

U njihovoj najintimnijoj nutrinji, i Frana Mažuranića i Vladimira Nazora gonila je jedna ista težnja: traženje filozofijskog i religioznog smisla čovječje egzistencije, traženje Boga. Čitavo literarno djelovanje Nazorovo, koliko god je ono i po sadržaju i po obliku djela tako šareno, veže u jednu cjelinu ova religiozna crta: izgrađivanje unutarnjeg čovjeka, traženje najdubljih i najitimnijih veza s prirodom

i izvorom bića i stvari. I onda kad je poganski slavio život, i onda kad je slavio askezu, Nazor je bio prožet jednim istim životnim osjećajem, tražeći ispod površine pojava najdublju osnovu svega. A osnovni je motiv Mažuranićeve knjige: nakon svih sumnja, neuspjeha, kolebanja, razočaranja itd., treba se vratiti nepomućenoj i vedroj sreći djetinjskog neznanja i bezazlenosti. — Rezultat svih tih unutarnjih trzavica i borba, i u jednoga i u drugoga, jest: vraćanje k Bogu. — Samo je razlika opet u načinu izražavanja. Religiozna poezija u Nazora znači opet čitavu jednu fazu, sa jednom potpunom zbirkom, »Pjesme o 4 arhanđela«, i s mnogo drugih pjesama koje su nastale na osnovu studiranja različitih religija, antropozofije, sv. pisma i dr., a Fran Mažuranić je gotovo sva svoja religiozna iskustva zbio u jednu jedinu crticu, »Somadž«:*

Vidim sjedoglavog bengalskog starca kako na brdašcu nepomično sjedi, pa ga upitam: »Što radiš?«

»Slavim Boga!« — odgovori mi on.

»Usta su tvoja zatvorena ——«

»Srcem ga slavim!«, — reče. I nastavi: »Šutnja je najuzvišeniji hvalopjev. Riječi ljudske su hrapave, nelijepe i tvrde. Često puta čovjek štogod kaže čega nije kanio reći, a samo zato, jer ga riječ zanese: Riječ nas zanosi kao vodena struja koja nas u ponore vuče. — — Riječima hvaliti i slaviti Boga znači — na površini plivati. Tko hoće da biser iznese, tome

---

* Neka indijska vjerska sekta.

je duboko roniti! — — Vidiš li mjesec na nebesima? On je od nas daleko, a sunašce Božje jeste dalje. Ali i ono najudaljenije sunce samo je malen korak od nas, u razmjeru s dalekim onim putem koji nas vodi pred lice Božje! Riječ naša ne seže u daljine: mučanje seže«.

Vidim istoga starca na istome brežuljku, pa ga iznova pitam šta radi.

»Griješim!« — odgovori mi on.
»Kako bi Ti, svetac Božji, mogao griješiti?«
»Griješim, jer razmišljam o Bogu!«
»Zar je i to grijeh?«

»Jest! Bogu se čovjek samo diviti smije. Veličanstvo je Božje beskrajno, pa ni udivljenje naše ne smije imati kraja. Razmišljati o Bogu je grijeh. Tko razmišlja, taj i sumnja, a ne valja sumnjati! Zato ne valja ni razmišljati. Dosta je da se Bogu divimo i da srcem i dušom u Njega vjerujemo!« . . .

Jedan od najglasnijih prigovora Nazorovih Franu Mažuraniću bio je: Ti nijesi našao Boga! — Međutim, nastojimo li prodrijeti u religiozni osjećaj jednoga i drugoga, posumnjaćemo u tačnost Nazorovih riječi. — Riječi su njihove o Bogu doduše različite, ali je smisao uglavnom isti. A iz Mažuranićeve religioznosti izbija više mira negoli iz Nazorove.

Pročitavši do kraja knjigu »Od zore do mraka«, Nazor ju je bacio nezadovoljno na pod. U njemu se, možda, umjetnik pobudio protiv sirovosti materijala što ga je Fran Mažuranić na svoj način iznio, a možda se Nazor pobunio i

radi srodnosti njihova duhovnog razvića, koje je u njihovim djelima prikazano na dva tako različita načina. — Međutim, život je veća vrednota nego literatura, i važnije je da iz sebe, u toku života, izgradimo potpunu, savršenu ličnost, negoli da pišemo bolje ili gore pjesme, novele, članke. To je, uostalom, i dublji smisao Nazorova stvaranja. I umjetnost, na taj način, izvire iz umjetnikove težnje za što jačom i potpunijom izgradnjom vlastite duhovne ličnosti. — Puštajući na stranu njihove literarne produkte, i Fran Mažuranić i Vladimir Nazor u svojim životima reprezentiraju intenzivnu, trajnu borbu oko izgradnje vlastite ličnosti, oko rješavanja osnovnih problema egzistencije i smisla života uopće. — Metode te borbe različite su, ali faze i rezultati uglavnom su isti. Samo je Fran Mažuranić rekao već i svoju posljednju riječ, a Nazor je još u borbi. Iz djela Frana Mažuranića izbija mnogo više jauka, nezadovoljstva, gorčine, dok iz djela Nazorovih izbija više vedrine, ushita, smirenosti. Da li je uzrok, i opet, u različitu načinu života, ili u čemu drugom, teško je reći. No kad bi netko i u ovom pogledu postavio pitanje: da li da se izgrađujemo putem osamljenosti, proživljujući unutarnje borbe na osnovu refleksija i lektire, ili putem života, s njegovim istinskim radostima, ali i patnjama, vjerojatno bi pretežna većina ljudi odgovorila u prilog drugoga rješenja: Poštujemo neisporedivo više Nazorovu umjetnost, ali sami volimo da se izgrađujemo putem Frana Mažuranića, putem života!

SADRŽAJ

	Strana
Članak o Franji Markoviću	7
Kovačićeva »Ladanjska sekta« prema Lazarevićevoj »Školskoj ikoni«	53
Zapisi o književnoj publici	85
Bilješke o »Mladima« i »Starima«	129
Vladimir Nazor i Fran Mažuranić	181

Članak „Kovačićeva Ladanjska sekta prema Lazarevićevoj Školskoj ikoni“ stampan je prvi put u „Prilozima za književnost, istoriju i folklor“ g. 1934 (knj. XIV), a članak „Vladimir Nazor i Fran Mažuranić“ u Letopisu Matice srpske g. 1931.

810
1959